

Ideologie sovětské perestrojky

Perestrojka a ideologie perestrojky v literatuře

V názorech různých autorů na sovětskou perestrojku a ideologii perestrojky se projevuje řada faktorů: (1) jejich primární postoj, který zaujímají ke kapitalismu či socialismu, což se projevuje i v používaném pojmovém aparátu, jenž je tak jakousi mřížkou, ztělesňující jejich vidění světa; (2) jejich životní zkušenost; (3) etická úroveň, která jim určuje některé součásti reality vnímat a jiné zcela ignorovat; (4) úroveň publika, kterému jsou jejich texty určeny; (5) přijatelnost určitých názorů ve společnosti a akademickém prostředí, kde působí a pohybují se. Americký historik Martin Malia (Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991 /Malia/) předkládá objemnou sbírku faktů (ale fakta znamenají vždy nějaký výběr faktů), která interpretuje triviálním způsobem – u všeho, co představoval komunismus v Rusku, píše záporné znaménko, a tedy historie perestrojky je vítězným tažením za svobodu a demokracii (v západní podobě). Výhodou tohoto triviálního (hollywoodského?) stylu, kde čtenář dostane na úrovni etické (ale v případě takto primitivně vystavěného obrazu světa snad ani o etice není možné mluvit) zcela zřetelný obrázek boje dobra a zla, je bezpochyby čtivost textu, která je však pro svou průzračnou jednoduchost zcela nevěrohodná a pro reálné posouzení a pochopení dějů, kterým autor věnuje pozornost, zcela nevhodná.

Pod povrchem antikomunistického žargonu, a čtenář ve Spojených státech by zřejmě nic jiného při čtení o socialismu ani neočekával, si Malia ovšem všímá klíčové role, kterou pro reformy socialismu mělo těsně předgorbačovské období a odvažuje se rovněž do psychologických exkurzí týkajících se stavu mysli a motivů účastníků perestrojky, byť jeho banalizující pojetí zcela vylučuje nadnět závažné etické i sociální otázky. Protože namísto respektu k živé, a tedy komplexní a netriviální skutečnosti, předkládá ideologické schéma. Přerod perestrojky, která měla původně učinit socialismus silnější, na cestu směrem ke kapitalismu vidí v pozoruhodné metafyzické věci, která se odehrála na jaře roku 1990: „Na jaře roku 1990 se odehrál přerod ve vědomí veřejnosti, a to nejen v někdejším sovětském bloku, nýbrž na celé světě. Zčistajasna se objevila všeobecná shoda, že trh, soukromé vlastnictví a demokracie vytvářejí jeden organický celek...“ (/Malia/, s. 475). Zkoumat politiku, pokud bychom věřili na věci, které přicházejí „zčistajasna“, by bylo poněkud nedůstojné, i když nepopíráme, že mnoho věcí se zdá někdy být „zčistajasna“, a každý etický výzkum minulosti a reality v sobě musí mít určitý stupeň vědomé neurčitosti jako výrazu autorovy pokory ke složitosti reality. To ovšem není případ Martina Malii. Tvzení typu „všeobecná shoda“ (a to v době, kdy v Sovětském svazu už tato všeobecná shoda dávno nebyla, jak ilustruje například dopis Niny Andrejevové, kterému se v naší práci budeme věnovat), nebo ignorovat zkušenosti rozvojového světa s kapitalismem, je pohrdáním realitou.

Vyzývavý antikomunismus spojený s výsměšným tónem je nedílnou součástí řady historických publikací, jejichž autoři se mohou pyšnit i profesorskými křesly z Oxfordu, jako je Robert Service a jeho: Soudruzi. Světové dějiny komunismu. Knihu autor napěchoval fakty a za používání slovníku, který by obohatil i dobrodružné romány, dovádí čtenáře do světa, kde „Evropa na východ od Labe nenávisť vůči SSSR a komunismu překypovala“ (/Service/, s. 375), kde Gorbačov „byl leninistou – a také jím zůstal“ (/Service/, s. 397), kde „obelhávání 'ústředí' se stalo formou existence“ (/Service/, s. 415) a kde konečně ideologii a politiku komunismu přirovnal k viru, „který se brání veškerým lékařským snahám o jeho zachycení a vyhlazení“ (/Service/, s. 420) – a tedy „skupinky pravověrných vyznavačů budou pravděpodobně přežívat jak v liberálních demokraciích, tak v mnoha podzemních hnutích“ (/Service/, s. 420). Serviceova kniha má tedy z tohoto hlediska nejen historický, ale i lékařsko-diagnostický význam. Zhroucení socialismu ve východní Evropě je podobně jako v předchozím případě věcí čistě interní nezpůsobivosti

komunistických režimů k jakémukoliv pozitivnímu vývoji společnosti, o nějakém humanismu pochopitelně ani nemluvě. Podstata perestrojky je tak vyličeána jako důsledek snahy jakéhosi naivního Dona Quijota – Gorbačova, který se s dobrými úmysly pokusil poněkud zlidštit monstrum – socialismus. A i když autor na několika místech ukazuje alespoň určitou schopnost reflexe socialistické reality, jeho interpretace konce socialismu je nevyhnutelně deterministická: „...ačkoli tento stroj nadělal spoustu rámusu a na nižší rychlost jel vcelku dobře, směr pohybu zůstával vcelku stejný – do slepé uličky“ (/Service/, s. 415).

Kromě názorů ztělesňujících internalistické chápání konce socialismu, které spatřují příčinu jeho zhroutilí v imanentní nezpůsobilosti socialistických systémů (autoři vyzdvihují naproti němu jako „svobodný“ systém západního kapitalismu a západní „demokracie“), serióznější analýzu jeho „nekompetentnosti“, která by nutně měla být doplněna i o seznam jeho „kompetentností“, bohužel nepředkládají.

Do názorové skupiny zdůrazňující faktor dlouhodobé vnitřní degenerace socialismu patří i práce Ludo Martense (např. „Sovětský svaz a sametová kontrarevoluce“ /Martens/). Na základě konkrétních faktů rýsuje bohatý obraz „cyklu zrady“. Tuto zradu socialismu podle něj nepersonifikují jen postavy jako Gorbačov a politická a mediální elita perestrojového Sovětského svazu, tedy subjektivní faktory, ale jsou jen jakýmsi objektivním vyvrcholením, které nastalo po dlouhé a těžké nemoci, kterou socialistické země onemocněly po smrti Stalina a nástupu Chruščova, kdy se oficiální ideologií Sovětského svazu a většiny socialistických zemí podle Martense stal revizionismus. Možnost, že by perestrojka, třeba jen na počátku, byla nesena nějakými upřímnými úmysly vylepšit socialismus, Martens zásadně popírá. Revizionismus komunistickou stranu a socialistické země podle Martense vnitřně odzbrojil: uvnitř komunistických stran se stále více upevňovalo postavení nomenklatury, která se stala základem „nové buržoazie“, a navenek socialistický blok přijal hru na „mírové soutěžení“ států s rozdílným společenským zřizováním, namísto toho, aby vedl důsledný třídní boj navenek, ale i uvnitř. Západ „mírové soužití“ se socialismem přirozeně nikdy nebral vážně a pomocí své agentury uvnitř socialistických zemí i psychologické války proti socialistickým zemím nakonec socialismus odvalil na smetiště dějin. Vnitřní degenerace tedy představovala vnitřní faktor, ale k likvidaci socialismu byl ještě zapotřebí vnější faktor – aktivní role imperialismu, jehož vnitřními vykonavateli v SSSR byli vůdci perestrojky.

Martens píše: „Debakl na Východě a v SSSR dokazuje, že v boji s tak silným a nelítostným protivníkem, jako je imperialismus, může socialismus obstát jen jako diktatura pracujících proti vykořisťovatelům a jejich mezinárodním oporám“ (/Martens/, s. 13). Ať už si tuto diktaturu budeme představovat jakkoliv, problém socialismu nebyl prvořadě v tom, že opustil staré formy výkonu moci, ale spíše v tom, že nehledal formy jiné, tak jako se společenskovední poznání včetně poznání kapitalismu nahrazovalo strnulou frazeologií, ve které možná byly schopny spatřovat smysl generace, které kapitalismus poznaly na vlastní kůži, ale nové generace vyrostlé za socialismu již nikoli. Martensův důraz na třídní boj a stanovení počátku degenerace socialismu nástupem Chruščova vzbuzuje obavy, zda by snad oním důsledným třídním bojem neměl být třídní boj, tak jak byl veden v období stalinismu. Nicméně socialismus stále musel řešit dilema, jak postupovat ke komunistické společnosti a při tomto postupu snižovat roli jakéhokoliv donucení a represe ze strany státu, a jak se vyrovnat s reálnou existencí kapitalismu, která ho nutila existovat jako stále ještě značně hierarchická společnost s redundantním významem bezpečnostních a armádních složek. Přestože tyto klíčové otázky autor nechává bez odpovědi, ke gorbačovskému a jelinovskému období přináší cenná data a morální postoje, která se na perestrojku nedívají různými brýlemi „demokratů“ a „humanistů“.

K pohledům na perestrojku, které se snaží pád socialismu vysvětlit na základě vnitřních i vnějších faktorů, objektivních i subjektivních příčin, patří i práce Jakura Česlava (Satan na trůnu), v níž pokud jde o vnitřní objektivní faktory zhroutilí socialismu za rozhodující autor pokládá podobně jako Martens dlouhá desetiletí komunistické praxe v předgorbačovském období. Autor považuje za inspirující hodnocení Komunistické strany Ruské federace, která perestrojku považuje

za rozřešení (v neprospěch socialismu) dlouhodobého rozporu, „kdy od počátku v KSSS existovaly dvě tendence: proletářská a maloburžoazní, demokratická a byrokratická (Program KSRF schválený na 3. sjezdu v Moskvě 22. 1. 1995 – SKK Názory č. 1, ročník 5 in /Česlav/, s. 72).

Překvapivě žádná obsáhlá analytická práce o sovětské perestrojce nevzešla v našich poměrech (např. z řad teoretického zázemí KSČM), což naznačuje i určitou nejednotu v hodnocení příčin pádu socialismu a postoji k tehdejší jeho formě. Postoj, který nabyt vrchu bezprostředně po šoku strany ze ztráty moci po roce 1989 a který vycházel z pozic tzv. demokratické levice a blížil se eurokomunismu, odmítající diktaturu proletariátu, a který kladl při hodnocení socialismu důraz na „neexistenci demokracie“ (a jehož ztělesněním je interpretace Marxe, kterou provedl Miloslav Ransdorf v knize Nové čtení Marxe /Ransdorf (1), (2)/), se postupně ukazoval jako překonaný a v přístupech dnešních teoretiků (např. v Klubu společenských věd) můžeme vidět jak tendenci klást důraz na demokratičnost socialismu, tak i nutnost diktatury proletariátu. V obou případech se jedná o vnitřní chyby socialismu, které se pro něj staly osudnými. V názorech současných teoretiků i funkcionářů strany je stále patrná jistá schematičnost (projevující se i v používaném slovníku) v pohledu na minulý i současný společenských pohyb, která zřejmě sama v prohře socialismu sehrála důležitou roli. Jak známo, pojmový aparát a teorie, které nejsou zcela přizpůsobeny moderním podmínkám, mohou jen stěží přispět k společenskému pohybu – natož pohybu revolučnímu.

V ruském prostředí, kde lidé mohli proces perestrojky i její pokračování doslova zakusit na vlastní kůži (a někteří i na vlastní krvi), se objevila řada originálních přístupů, jejichž předním představitelem je filosof Alexandr Dugin, autor „Čtvrté politické teorie“ („za hranicemi levice a pravice, ale proti středu“), který ve svém díle navazuje na tradici euroasijství v ruském myšlení, jehož počátky sahají k Dostojevskému a historikovi a sociologovi Danielevskému a které v podobě koncepce ruského „kulturně-historického typu“ rozvinul K. Leontjev v meziválečném období. Dugin odmítá západní abstraktní politické teorie, ignorující živého člověka, který má své city, etiku i metafyziku a je organickou součástí živého národního organismu; realitu vidí jako jednotu všeho pozemského i mystického, jehož je člověk projevem a mluvčím. Perestrojku vidí jako omyl a zvláště v souvislosti s rozpadem SSSR i jako zločin. Rozhodující krok, od něhož vedla přímá cesta k rozpadu Sovětského svazu (impéria), bylo vyhlášení suverenity Ruska z června 1991: „Byla to katastrofa, byl to propad, byla to porážka, byla to zrada. Tomu, kdo to vidí jinak, jsem připraven naplivat do tváře“ (/Dugin/).

Příčinu problémů komunistického režimu nevidí primárně v komunistické ideologii, ale v partajním systému, ke kterému žádné sympatie nemá. Avšak to nejpodstatnější na celé věci je, že současně se sovětským systémem došlo ke zničení impéria, „které bylo vystavěno z krve, bolesti a zuřivosti, těly i salvami, odvahou i oběťmi, mazaností a upřímností generací mých a vašich předků. Každou její píď vydatně polili naší ruskou krví. A jak lehce smutný notorik všechno hodil hvězdnatě-pruhovanému kocouru pod ocas... Buďte prokleti vy, kdo jste to dělali, kdo jste se na tom podíleli, kdo jste tomu přitakali, kdo jste si toho nevšimli. Zemi jsme stavěli po věky. Rozbili jsme ji naráz. Ideologii bylo možné obětovat. Velkou zemi ne“ (/Dugin/).

Jako tragédii vidí Dugin skutečnost, že spolu se socialismem došlo ke ztrátě sociální spravedlnosti jako lidské hodnoty – místo „jedné vadné ideologie zavedli druhou, ještě vadnější“. Dugin zcela realisticky vidí režim, který vznikl na troskách socialismu a Sovětského svazu: „Nelze si představit nic odpornějšího, než v 90. letech v Rusku vybudovaný totálně zkorumpovaný prolhaný kapitalistický mafiánský režim, který kopíroval ty nejubožejší země západního kapitalismu. Ta společnost, která se vytvořila v dnešním suverénním Rusku, je odporná. Je vystavěna na principu: ten nejpodlejší, nejycyničtější, nejživější, nejkrutější dostane všechno. Ostatní jsou nuly, odpad, hnojivo... Hlavní vlastností takové společnosti je radikální nestydatost elit. A právě ona byla zavedena jako norma... Ten, kdo uspěl v *takovém* Rusku, v byznysu nebo politice nebo ještě v něčem, když hrál podle *takových pravidel*, je s největší pravděpodobností duchovní nebo morální kýč“ (/Dugin /).

Duginova koncepce a protiklad euroasijství a atlantismu připomíná, že rozpor kapitalismu a socialismu byl hlubší a netýkal se jen ekonomické základny, ale celého člověka, jak ho vystavěla lidská historie, a že konzervativní obrat v komunismu (viz /Toman/) nebyl ani náhoda, ani omyl a odrážel hlubší struktury člověka a společnosti, které zřejmě odpovídají tomu, co francouzský lingvista a religionista Dumézil popsal jako „trojfunkční“ definici starých Indoevropánů – a co koneckonců osvětluje, kdo a jakou pozici zaujímal na intelektuálních a etických barikádách perestrojky.

Názory reprezentující důraz na interní zdroje pádu socialismu a procesu perestrojky představuje ruský historik a sociolog Andrej Fursov. Ve svých analýzách perestrojky zdůrazňuje, že sovětská společnost vešla do stadia, kdy z hlediska objektivních zájmů vládnoucí skupiny bylo hlavním úkolem „orálních politiků“ (Gorbačov) ukrýt skupinový zájem jakoby za celospolečenský. A že „prostřednictvím veškeré neadekvátnosti a hlouposti kurzu Gorbačova – a bylo jich nemálo – prosvítá železná logika, která pracuje na zformování nové třídy sociálních parazitů, jejímiž ‘třemi zdroji, třemi základními částmi’ se stala nomenklatura, kriminální síly a zahraniční kapitál plus k nim se přimknoucí složky ze sovětské inteligence, které snily o tom, že se stanou buržoazií“ (/Fursov/, s. 3).

„Přestavba řešila úkol představení skupinových zájmů jako zájmů všelidových. Pomocí toho zničili ‘socialistickou subjektivitu’. Tehdy se vyjasnilo: právě ona garantovala sovětskému obyvatelstvu ochranu před vykořisťováním, nicotou, depopulací, byla štítem před vlastními a zámořskými parazity. Tato subjektivita byla životem. Nyní pro 60–70 % místo života máme přežívání. Zato nevelké procento lidí dostalo možnost ‘porcovat kořist’, jezdit za hranici, pitvořit se v televizi“ (/Fursov/, s. 3). Pro Fursova byl základním problémem socialismu problém reprezentace, tedy dostáváme se opět k nomenklatuře jakožto předobrazu „nové buržoazie“, která se zrodila v lůně socialistické moci; přesto byl socialismus jako systém progresivnější než kapitalismus, který je podle Fursova odsouzen k zániku.

Do kategorie kritiků perestrojky z neliberálních pozic patří i ruský filosof a sociolog Alexandr Zinověv, který od roku 1978 pobýval v emigraci v západním Německu a který ještě v emigraci v roce 1985 vystoupil proti Gorbačovovi a perestrojce, kterou překřtil na katastrojku. A již blízká budoucnost jeho intuici měla potvrdit. Krize, v níž se ocitl komunismus, byla podle něj specifickou krizí komunismu, jejíž podstatou byla krize řízení a ta mohla a měla být vyřešena na půdě socialistického systému a pouze jeho specifickými prostředky – liberalismus, tržní vztahy se k tomu absolutně nehodily a mohly vést k likvidaci systému i krachu celého státu (/Gusejnov/). Nikdy zcela neodvrhl komunistický systém, který pokládal za funkční systém (/Hanson/, s. 20-21), komunismus byl podle Zinověva mladým systémem a životaschopným sociálním mechanismem, který byl efektivním v sociálním, a ne v ekonomickém smyslu – ale i v této oblasti nebyl zcela bez výsledků: zajišťoval uspokojování základních potřeb, odstranil nezaměstnanost a ve svém raném období byl zaměřen do budoucnosti (/Hanson /, s. 21-22).

Vedle knih a publikací přinášejících spolu s určitým výběrem fakt i snahu o hlubší vysvětlení procesů, které se na konci 80. let spustily v Sovětském svazu, existuje i takřka nepřehledné množství vzpomínkové a sebe-ospravedlňující literatury z řad většiny hlavních aktérů perestrojky. Jednou z pozoruhodných publikací zaměřených na propojení událostí u nás a v SSSR je Operace listopad 1989 Vladimíra Čermáka (/Čermák/), vrhající světlo na vazbu Gorbačova na jednoho z československých „osmašedesátníků“ Zdeňka Mlynáře. Většinou však jsou vazby sovětské perestrojky na pád československého komunistického režimu zmapovány zcela nesystematicky, řadu klíčových faktů z úst vrcholových účastníků tehdejšího dění nacházíme roztroušeny víceméně náhodně na stránkách periodik nejrůznějšího druhu¹, případně je bylo možné

---

¹ Někdejší generální tajemník ÚV KSČ Milouš Jakeš je přesvědčený o tom, že sametovou revoluci zosnovali jeho soupeři za přispění KGB (/Benešová/). Podle svědectví dlouholetého komunistického poslance a někdejšího zaměstnance Prognostického ústavu Miloslava Ransdorfa události ve východní Evropě na podzim roku 1989 byly důsledkem dohody mezi Američany a Sověty: „*Já si vzpomínám, že mi dnes již nežijící bývalý ministerský předseda Adamec vykládal, jak za ním zašel tehdejší sovětský velvyslanec Lomakin a žádal ho, aby Adamec zařídil to, že*

získat jen v rozhovoru s (dnes již nežijícími) účastníky tehdejšího dění². A v neposlední řadě i ty střípky, co jsou k dispozici, dokládají, že přítomnost generality KGB dne 17. 11. 1989 v Praze (/Bartuška/), fingoaná smrt studenta „Martina Šmída“, kterého na Národní třídě sehrál agent StB Ludvík Zifčák³ atd. nebyly náhodné, ale prokazují smyšlenost legendy o „sametové revoluci“, kterou sám sebe nový režim v Československu po roce 1989 legitimizoval s oním havlovským heslem „Pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí“ (k sametové revoluci viz též /Toman (2)/).

Struktury politické reality: „subjektivní“ a „objektivní“ faktory

Politické a velké společenské události jsou výslednicí pohybu mnoha struktur různé úrovně, kterým v tom či onom okamžiku přikládáme různý vliv. Od těch nejsubjektivnějších, jako je výskyt silné (či naopak velmi slabé), velmi etické (či naopak velmi neetické) apod. osobnosti v dějinách, která je například podle německého filosofa Friedricha Hegela hlavním hybatelem dějin, až na druhém pólu názorů se vyskytující marxistické stanovisko o základní podmíněnosti historie ekonomickou základnou a třídními rozpory ve společnosti.

K velkým strukturám dějin ovlivňujícím jejich chod patří kromě společensko-ekonomického zřízení či eticko-právních systémů, vzniklých dlouhou tradicí, i existence takových struktur, jako jsou národy nebo církve či kultura a typ civilizace, v níž k určitému typu událostí dochází. Označíme je jako „objektivní faktory“ a význam uvozovek je ten, že samy tyto faktory se mohou tím nejradikálnějším způsobem manifestovat a také se zcela běžně manifestují v psychice jednotlivců a jejich chování. Ze stejného důvodu označíme úlohu osobnosti jako roli „subjektivního faktoru“. I když lidskou osobnost nemůžeme beze zbytku redukovat na „společenské vztahy“, v nichž je zakotvena, je zřejmé, že je jimi významně determinována: člověk a jeho chování je vytvořen kulturou, výchovou, tradicí, náboženstvím, celkovým společensko-ekonomickým zřízením, v němž žije, a postavením, které ve společnosti zaujímá. Zásadní rozdíl mezi „objektivním“ a „subjektivním“ faktorem je tak především ve způsobu, kterým se prosazují v dějinách (dlouhodobé působení versus krátkodobá akce, inteligentní operace versus automatismus, inercie, neuvědomělost pohybu té které civilizace či země, individualismus konání versus kolektivita a hromadnost apod.).

Velké (hluboké) struktury nejsou vázány na formální organizace, a přesto za jistých okolností mohou vést k aktivizaci velkých skupin lidí za společným cílem a stát se rozhodujícími historickými a politickými silami, tak jak se v nich projevují velké sociální skupiny, třídy, národy, civilizace. Mezi ně patří i kapitalismus a socialismus ve smyslu existence určitých společenských vztahů, které určitým způsobem ovlivňují návyky, konvence, způsoby chování a myšlení velkých skupin lidí (a také jejich možnosti) a společenské instituce, ve kterých tito lidé působí.

V mnohonárodním státě, jakým byl SSSR, měla mimořádný význam pro průběh perestrojky národnostní otázka, jež od počátku začala vyvolávat obavy, které se nakonec potvrdily. Jestliže ve velkých městských celcích v centrálních oblastech Ruska a v tehdejší Leningradě s rozhodující převahou ruského etnika se s perestrojkou spojovala především naděje na demokratizaci a glasnost, v okrajových republikách to byla především naděje na větší stupeň nezávislosti na Moskvě a případně i na úplnou samostatnost (pobaltské republiky). Národní republikové komunistické elity se na perestrojku zpočátku často dívaly s podezřením, že je zbaví jejich mocenského postavení, ovšem v situaci, kdy se začala rýsovat šance, že by se u moci mohly udržet jako předáci samostatných států, staly se aktivisty nejradikálnějšího kurzu a tedy i spojenci Jelcina v rozbití SSSR (ve většině

---

prezidentem republiky bude Václav Havel. Když to Adamec odmítl, tak mu to druhý den sdělil Michail Gorbačov telefonicky. To je jeden ze signálů, který ukazuje, jak to tehdy bylo. Byla to dohoda americké a sovětské reprezentace. Čili žádné hrdinné vzepětí disidentů a studentů.“ (/Ransdorf (3)/)

² Bývalý tajemník Městského výboru KSČ v Praze Miroslav Štěpán v rozhovoru s autorem této práce uskutečněném v jedné sázavské hospůdce v 90. letech prozradil, že již na jaře 1989 mu československá kontrarozvědka hlásila, že v listopadu mají být ulice Prahy zaplněny statisícovými shromážděními.

³ Ludvík Zifčák: „Já jsem byl zpravodajský důstojník, který měl na starosti organizaci umělé skupiny, disidentské skupiny.“ (/Buchar/, s. 50)

okrajových republik SSSR se po jeho rozpadu udržely u moci staré struktury, které se výrazně nacionálně orientovaly).

Důležitými strukturami v politice jsou formální i neformální struktury založené na spojení konkrétních lidí. Přitom určité společenské struktury v sobě mohou spojovat formální i neformální struktury (např. rodinné klany plus ekonomické struktury plus politické strany). Byť se nám někdy historie jeví jako činy velkých osobností, tyto osobnosti zpravidla dostanou prostor jen tehdy, pokud jsou součástí, reprezentují či mají podporu nějaké silné formální nebo neformální struktury nebo více struktur.

Střední úrovně struktur hrají v politice velmi významnou úlohu – tyto uvědomělé skupiny lidí, spojené společným cílem, myšlenkou, zájmy, původem, prožitkem jsou charakteristické již poměrně vysokým stupněm koheze mezi členy skupiny (mocenské zájmy, přátelství, majetkové spojení, rodinné příbuzenství), takže je zaručen vysoký stupeň preferování zájmů skupiny před „cizím“, vnějším světem. Vzhledem k nejvyšší moci ve státě vztah mezi těmito skupinami a vedoucí osobností nabývá mezistupňů mezi dvěma extrémy: od pouhých pomocníků a vykonavatelů vůle silné osobnosti („diktátor“) až k variantě, kterou můžeme označit různě – „zákulisní mafie“, „skupina vlivu“ apod., přičemž formálně nejvyšší politik ve státě je pak jejich „loutkou“.

I Gorbačov si kolem sebe vytvořil názorově relativně kompaktní skupinu a bezprostředně po svém usednutí do nejvyšší stranické funkce začal nejvyšší stranické a státní posty čistit od všech, kteří by mohli nebo už vyjadřovali nesouhlas s jeho kurzem či byli jeho osobními nepřáteli (V. V. Grišin, D. A. Dunajev, G. V. Romanov, V. V. Ščerbickij aj.). Za rok a půl svého působení v úřadu obměnil 70 % členů politbyra a „kádrová rotace“ se významně projevila i na obměně členů ÚV (40 % obměna) a dalších vysokých stranických funkcionářů (krajští tajemníci) (/Zubov/, s. 477). Do roku 1991, kdy většina Rusů Gorbačovovu perestrojku již překřtila na „katastrojku“, Gorbačov vyčistil z ÚV 85 % členstva (/Zubov/, s. 478).

Do Gorbačovovy kohorty se zařadili známí muži perestrojky, jako byl Eduard Ševarnadze, do té doby první tajemník gruzínské komunistické strany, který ve funkci proslul nesmlouvavým bojem proti korupci, čímž upoutal pozornost Moskvy. Gorbačov mu nabídl funkci ministra zahraničních věcí. Podle vzpomínek někdejšího vůdce východoněmeckých komunistů Ericha Honeckera Ševarnadze přiznal, že už v roce 1984 se „při jedné procházce na břehu Černého moře... dohodli, že je potřebné celý systém změnit. Klíč k tomu byl připraven již v roce 1985. Týkalo se to změn nejen ve vnitřní, ale také zahraniční politice“ (/Honecker/, s. 16).

Mezi Gorbačovovy muže se zařadil nový premiér Nikolaj Ivanovič Ryžkov, který měl na starost ekonomické reformy. V průběhu Gorbačovovy perestrojky se vytrvale snižovala výkonnost sovětské ekonomiky a fronty před obchody se stále zvětšovaly. Také Ryžkov byl nesmlouvavým kritikem sovětské vedoucí vrstvy, kterou ve svých pamětech popisuje takto: „Nic pořádně nedělali, pili jako bezední, kradli sami sobě, brali a strkali úplatky, ve svých souhrnných hlášeních z tribun a na novinových stránkách lhali, vlastní prolhaností se ještě opájeli a jeden druhému věšeli na prsa metály“ (/Zubov/, s. 476). Ryžkov se během reformy s Gorbačovem rozešel a nakonec ho prohlásil za zrádce (/Ryžkov/).

Ryžkovovy reformy vedly k ještě většímu rozkrádání. Podle zákona o státním podniku, který vstoupil v platnost 1. ledna 1988, se mohly při státních podnicích zakládat tzv. kooperativy, které operovaly fakticky jako soukromé podniky, od státních podniků si levně pronajímaly zařízení, prostory a suroviny a vysokých zisků dosahovaly zásluhou vysokých cen finální produkce (např. /Traquet/, s. 33). Většinovými vlastníky kooperativ se obligátně stávali ředitelé příslušných podniků – tedy příslušníci té vrstvy, kterou Ryžkov ve svých pamětech tak dehonestoval, nebo kriminální živly, které se s řídicími orgány podniků propojily a dostaly šanci podniky vysávat. Namísto zvyšování životní úrovně tak perestrojka vyprodukovala Gorbačovově politice spojence ze strany, kterou původně Gorbačov a Jelcin kritizovali za její výhody – nomenklaturu.

Mezi Gorbačovovy muže (význam Jakovleva je tak velký, že by se možná spíše slušelo Gorbačova označovat za „Jakovlevova muže“) se patří zařadit i Alexandra Nikolajeviče Jakovleva, který v době perestrojky z pozice vedoucího oddělení propagandy ÚV KSSS kontroloval činnost

médií a informačních kanálů v Sovětském svazu a právem je nazývám „architektem reform“. Jakovlev byl deset let velvyslancem v Kanadě, kde se s ním na své návštěvě v této zemi v roce 1983 sblížil i tehdejší člen politbyra a tajemník ÚV Gorbačov, který poté prosazoval (úspěšně) Jakovlevův návrat do Moskvy – tam se stal (1983) ředitelem elitního Institutu pro mezinárodní ekonomiku a mezinárodní vztahy (IMEMO), brzy nato pak byl zvolen (1984) poslancem Nejvyššího sovětu SSSR. Ve své knize „Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu“ tento muž, který se o svém desetiletém velvyslancování v Kanadě vyjadřoval jako o „vyhnanství“, připomíná: „V srpnu roku 1996 jsem se obrátil na ruskou a světovou veřejnost, na ruského prezidenta, na ústavní soud, generální prokuraturu a federální shromáždění s výzvou, aby byla odsouzena fašisticko-bolševická ideologie“ / s. 200/.

Klíčovým materiálem Jakovleva ze 6. prosince 1985 se v další části práce budeme podrobněji zabývat. Byl to rovněž Jakovlev, od něhož vyšla strategie glasnosti, která měla perestrojce získat podporu intelektuálů. Vše se dělo pod vlajkou „univerzálních lidských hodnot“. Když se Jakovleva autor knihy „Šedé eminence ruské politiky“ Vladimir Fédorovski ptal (v létě roku 1991), zda Gorbačov tyto hodnoty bránil upřímně, prý mu odpověděl: „Gorbačov lhal a starý Reagan mu věřil. Gorbačov lhal a Mitterand, největší chytrák ze všech, mu věřil také. Lhal ovšem tak dobře, že nakonec sám uvěřil svým vlastním lžím...“ /s. 91-92/. Zajímavá otázka vzniká, proč když podle Jakovleva Gorbačov podváděl a lhal Mitterandovi a Reaganovi, se stát rozpadl právě jemu, a ne těm dvěma.

Ke Gorbačovově skupině se od počátku zařadil i jeho pozdější velký sok Boris Jelcin, který byl prvním tajemníkem strany ve Sverdlovsku a Gorbačov jej umístil do funkce tajemníka moskevského městského výboru KSSS. Jako vedoucí městský tajemník moskevského výboru strany proslul svou na odiv dávanou „lidovostí“ (jezdil do práce trolejbusem), popularitu si získával řadou výroků tvrdě odsuzujících privilegia nomenklatury (z roku 1988). „Dokud žijeme takhle chudě a uboze, nemohu přece jíst jesetera a přikusovat k tomu kaviár, nemohu se řídit autem bez ohledu na semaforey a ostatní nutit, aby mi zděšeně uhýbali, nemohu polykat dovozové superléky, když vím, že soused nemá pro své dítě aspirin, protože je to hanba“ /s. 449/. Jelcinova ambicióznost ho nakonec dovedla ke konfliktu s Gorbačovem, Jelcin byl zbavený funkce prvního tajemníka v Moskvě – ale svému někdejšímu chráněnci to posléze z pozice funkce ruského prezidenta vrátil i s úroky.

Do kategorie formálních struktur patří veškeré formální organizace a instituce v zemi, zájmové, akademické, vzdělávací, kulturní, církevní instituce a organizace. Zcela zvláštní úlohu mezi nimi však měla média a veškeré komunikační a informační struktury, které v zemi, čítající několik stovek milionů lidí, jakou byl SSSR, měly rozhodující vliv na veřejné mínění. Média byla za 70 let existence socialismu zvyklá poslouchat ty, kteří jsou u moci. A u ní byli stoupenci perestrojky, „nového myšlení“ a „všelidských hodnot“. Z toho se zakrátko stala pevná ideová linie, ze které „vystoupit“ nebylo snadné. Když se v Sovětskoj Rασii objevil článek Andrejevové, vydavatelé to mylně pokládali za varování z nejvyšších míst. Teprve Jakovlevova reakce dala předchozímu kurzu znovu zelenou. Jakovlev byl jeden z nejvlivnějších lidí v této oblasti jako tajemník strany pro ideologii (o pár let později ale bude „komunisticko-fašistickou“ ideologii požadovat prohlásit za zločineckou). Vysokou pozici v oblasti médií zastával i po rozpadu SSSR (kromě toho, že se stal viceprezidentem Fondu Gorbačov): stál v čele Federální služby pro vysílání televize a rozhlasu a Státní televizní a radiové společnosti „Ostankino“ (/Wikipedia: Jakovlev/).

Osobnosti, které něco velkého v dějinách vytvořily nebo naopak zničily, obvykle působí – vědomě i nevědomě – ve vzájemné synergii s dalšími politickými strukturami (střední a velké úrovně): silná osobnost se dostává do spojení se silnými a energickými neformálními a formálními strukturami, jejichž zájmy a představy artikuluje, a stejně tak v určitém směru velmi dobře reprezentuje nebo představuje či ztělesňuje vlastnosti velkých, hlubokých společenských či dějinných struktur, které se z určitého úhlu pohledu mohou jevit jako „duch doby“. Lenin by nebyl ničím bez řady přesvědčených stoupců nutnosti komunistické revoluce v Rusku, a stejně tak by ruští bolševici nebyli ničím, pokud by carské Rusko nebylo rozdíráno hlubokými společenskými rozpory, které se nakonec manifestovaly do možnosti socialistické revoluce. I Gorbačov by nebyl

ničím, pokud by za ním nestála vlivná část intelektuální elity, jeho okruh „věrných“ (ale v případě Gorbačova – na rozdíl od Lenina – vidíme osobnost mnohem více podléhající mínění druhých, osobnost, které v podstatě jasná představa toho, co vlastně chce, zcela chyběla, tedy osobnost, jejíž typ umožňuje manipulaci ze strany druhých). A sama perestrojka by se nemohla uskutečnit (třebaže problémy neřešila a už vůbec je nevyřešila), kdyby alespoň nepojmenovala některé rozpory socialismu, jak je pociťovaly nejširší vrstvy obyvatelstva mimo vládnoucí stranu, ale i uvnitř této strany a také nejvyšší stranické a politické elity. Tyto rozpory souvisely s ekonomikou, politikou, ideologií (k problému ideologie v socialistických zemích v pozdních fázích socialismu viz např. /Toman (1)/).

Pozoruhodně rychlý rozpad SSSR potvrdil určitý rys slabosti systému založeného na centralizovaném řízení a jednom naprosto dominantním a viditelném mocenském centru. Když Niccolo Machiavelli porovnával přednosti a slabiny systému moci v Turecku oproti Francii, vyslovil pozoruhodný postřeh: Přestože tureckou říši, vzhledem k suverénnímu postavení panovníka (dnes bychom řekli diktátora), je obtížnější dobýt než Francii, bude snadnější si tuto dobytou říši udržet. Ve Francii, kterou naopak lze dobýt i s pomocí spojení s nějakým francouzským šlechticem, po dobytí země bude vážným problémem pokořit celou šlechtu. „Nestačí odstranit panovnický rod, neboť stále ještě zůstává šlechta, která je ochotná postavit se do čela nových převratů a nepokojů, a pokud si ji nový pán nezíská (nebo ji nezničí), zemi ztratí při první vhodné příležitosti“ (/Machiavelli/, s. 8).

V centrálně řízeném systému, kde zdrojem moci státní a stranické hierarchie je poslušnost centru a kde neexistuje soukromé vlastnictví výrobních prostředků, je vypovězení poslušnosti tomuto centru a ztráta jeho přízně cestou k jednotlivcově bezmoci. Na rozdíl od toho v kapitalismu je obdoba sovětské perestrojky nemožná: i kdyby se do čele nejvyššího úřadu, řekněme do Bílého domu, dostal proti-systémový subjekt, v rukách kapitalistické třídy je taková ekonomická, a tedy i politická moc, že by ho bez problémů neutralizovala. Musel by ji „zcela zničit“, a to by jistě nebylo snadné.

Do kategorie formálně organizovaných struktur patřily i všechny vojensko-bezpečnostní orgány státu, které by už ze své definice měly být v případě předem stanovených kritických situací těmi nejakceschopnějšími v zemi – ale, jak se ukázalo, příliš akceschopné nebyly. Nebo byly, ale jinak, než by se dalo očekávat (v případě převratů uskutečněných ve východní Evropě v roce 1989 určitým způsobem dění ovlivňovaly – zvláště v případě těch režimů, které se nehodlaly dobrovolně „transformovat“, jako bylo například NDR, Československo či Bulharsko).

První fáze perestrojky (1985-1986)

Už měsíc po svém zvolení generálním tajemníkem ÚV KSSS (březen 1985) Gorbačov svolal plénum ÚV KSSS, na němž vyhlásil úkol „urychlit technický a společensko-ekonomický rozvoj“; ve svém projevu připustil „vážné ekonomické problémy země“, které se zrodily v předchozí epoše L. I. Brežněva, ale současně se zapřisahal věrností socialismu, o jehož základních kvalitách údajně nepochyboval. Základním problémem podle něj bylo, že se „nedostatečně využíval potenciál socialismu“. Hlavní úsilí se mělo soustředit na pozdvihnutí ekonomiky – např. v příští pětiletce se plánovalo zvýšení investic do strojírenství o 200 mld. rublů. V letech 1985-1986 proběhlo několik kampaní mobilizujících občany. Velmi energická byla kampaň proti alkoholismu, ale o její úspěšnosti existují pochyby, protože občané spotřebu alkoholu nakonec stejně příliš nesnížili, protože si „samohonky“ vyráběli doma, čímž navíc přispěli k deficitu cukru v obchodech a státní rozpočet tak přišel o značné sumy peněz.

Snad ještě viditelnější byla změna v přístupu k zahraničním vztahům, objevuje se termín „nové politické myšlení“. Gorbačov po příchodu k moci, zjevně jako gesto dobré vůle směrem ke kapitalistickému Západu, vyhlásil několik radikálních kroků v oblasti odzbrojení: moratorium na podzemní jaderné pokusy, které trvalo do konce roku 1986, a v lednu 1986 navrhl doslova super-

radikální řešení: zničení všech jaderných zbraní ve světě do roku 2000. První schůzka s prezidentem USA Reaganem, konaná v listopadu 1985, připomínala schůzku moudrých státníků, kteří respektují jeden druhého i své státy s „odlišným společenským zřízením“.

Ve svých projevech Gorbačov od samého počátku hýří fascinující energií, nejrůznějším kolektivům pracujících radí co a jak dělat a jak věci dělat lépe, nemluví starým byrokratickým jazykem, přesto v projevech k lidu zaujímá zásadně stejnou polohu, jako předchozí generální tajemníci: jdeme po správné cestě socialismu, ovšem, dodává, čímž se v důrazu na možné změny od svých minulých předchůdců liší, že důležité úkoly jsou teprve před námi (ke stranickému aktivu v Leningradě, 17.5.1985 (/Gorbačov (1)/, s. 7). Velký dojem na něj učinilo, že „problémy urychlení vědeckotechnického pokroku a rozvoje ekonomiky a jejího přechodu na novou dráhu, na dráhu intenzifikace, dnes žijí jak stráničtí, tak i hospodářští pracovníci, vědci a technickoingenýrští pracovníci“ (/Gorbačov (1)/, s. 7). Zaujímá paternalistický postoj, svěčuje se, že jej zastavují skupiny dělníků, kteří chtějí ústřednímu výboru popřát jedinou věc: „Důsledně pokračovat v tom, co jste začali“, a vyjadřuje absolutní přesvědčení: „Dokážeme – a jsme o tom přesvědčeni – správně zformulovat hlavní směry naší hospodářské a sociální politiky. Máme nesmírně velké politické zkušenosti, které strana a celá naše společnost nashromáždily na svém nesnadném postupu cestou, jež byla zahájena v roce 1917 tady, ve Smolném, v Leningradě. Máme nejvzdělanější lid na světě, lid, jemuž se v jeho vlastenectví nikdo nevyrovná. Máme mohutnou vědu, mohutný sbor vědeckotechnické inteligence. Jinak řečeno – a jsem o tom pevně přesvědčen – přijdeme na sjezd s dobře připraveným, promyšleným programem hospodářského a sociálního rozvoje naší země“ (/Gorbačov (1)/, s. 73–74).

Koncentrátem ideologie perestrojky prvního období byl XXVII. sjezd KSSS v únoru-březnu 1986, kde Gorbačov mohl předvést, jak dobře se na něj připravil a problémy promyslel. Podstata velkého úkolu, před kterým sjezd stojí, podle něj byla v širokých souvislostech, „leninsky správně pochopit dobu“ a vypracovat „realistický a všestranně promyšlený akční program, který by organicky spojil velikost cílů, realismus možností a plány strany s nadějami a tužbami každého člověka“ (/KSSS/, s. 5). Gorbačovem přednesená politická zpráva obsahuje dva druhy poselství, které si uvedeme odděleně.

Gorbačov ortodoxní

O sovětské minulosti

„Vybuodovali jsme v podstatě celou zemi, dosáhli jsme obrovských úspěchů v ekonomice, kultuře i sociální oblasti a vychovali jsme generace budovatelů nové společnosti. Otevřeli jsme lidstvu cestu do vesmíru. Zajistili jsme vojenskostrategickou paritu, což podstatně omezilo agresivní plány a možnosti imperialismu rozpoutat jadernou válku. Postavení naší vlasti a světového socialismu na mezinárodním poli se výrazně upevnilo“ (/KSSS/, s. 5-6).

„Kapitalismus přijal zrod socialismu jako 'omyl' dějin, který musí být 'napraven'. Napraven stůj co stůj, jakýmkoli způsobem, bez ohledu na právo a morálku: vojenskou intervencí, hospodářskou blokadou, podvratnou činností, sankcemi a 'tresty', odmítáním jakékoliv spolupráce. Upevňování nového zřízení a jeho historického práva na život však nemohlo nic zabránit“ (/KSSS/, s. 12).

O Marxovi

„Marx přirovnával pokrok ve vykořisťovatelské společnosti k 'odpornému pohanskému bůžku, který nechtěl pít nektar jinak než z lebek zavražděných'. Napsal dále: 'V naší době se všechno zdá těhotné protikladem. Vidíme, že stroje nadané podivuhodnou schopností zkracovat lidskou práci a činit ji produktivnější, přinášejí jen hlad a úmornou dřinu. Nově objevené zdroje bohatství se jakýmsi podivným prokletím mění ve zdroje bídy. Vítězství na poli dovednosti jako by

byla vykoupena ztrátou charakteru. Zdá se, že tou měrou, jak si lidstvo podrobuje přírodu, stává se člověk otrokem druhých lidí, nebo své vlastní špatnosti. Dokonce i čisté světlo vědy, jak se zdá, není schopno svítit jinak než na temném pozadí nevědomosti. Všechny naše vynálezy a všechen pokrok nemají zřejmě jiný výsledek, než že obdařují materiální síly duševním životem, zatímco lidský život ohlupují na materiální sílu.'

Historický záběr, výstižnost a hloubka Marxovy analýzy jsou ohromující. Vzhledem k buržoazní skutečnosti 20. století je tato analýza snad ještě aktuálnější než ve století devatenáctém... (a ve století 21. snad ještě aktuálnější než ve století 20. – pozn. L.T.). Vědeckotechnická revoluce má v různých společenských politických systémech různé projevy a důsledky. Kapitalismus 80. let, kapitalismus století elektroniky a informatiky, počítačů a robotů, vyhazuje na dlažbu další miliony lidí včetně mladých a vzdělaných. Bohatství a moc se ještě více soustřeďují v rukách nemnohých. Militarismus, který neuvěřitelně tyje z horečného zbrojení..., stává se nejnestvůrnější a nejnebezpečnější obludou 20. století, jeho úsilím se nejvyspělejší věda a technika mění v nástroje hromadného ničení“ (/KSSS/, s. 10-11).

O kapitalismu

„...vládnoucí třídy kapitalistického světa si tak obtížně uvědomují reality... a pokoušejí se řešit násilím všechny skupiny rozporů rozdělujících oba světy. Aby se soutěžení dvou soustav převedlo do podoby vojenské konfrontace, k tomu podněcují imperialismus i vnitřní hnací síly, jeho vlastní sociálně ekonomická podstata. Imperialismus svou sociální podstatou neustále plodí agresivní a dobrodružnou politiku.

Mohli bychom uvést celý souhrn pohnutek: kořistnické choutky výrobců zbraní a vlivných vojensko-byrokratických skupin, zistný zájem monopolů na surovinových zdrojích a odbytištích, strach buržoazie z probíhajících změn a konečně pokus řešit vlastní zostřující se rozpory na úkor socialismu“ (/KSSS/, s. 12-13).

„Kapitalismu se politickým manévrováním, sliby a podplácením, vojenskými výhrůzkami a vydíráním a často i přímým vměšováním do vnitřních záležitostí zemí, které se osvobodily, v mnohém podařilo zachránit dřívější vztahy hospodářské závislosti. Imperialismus dokázal... vybudovat a propracovat nadmíru vynalézavý systém nekoloniálního vykořisťování a pevněji k sobě připoutat značný počet států, které se osvobodily.

Důsledky jsou tragické. Rozvojové země... se prakticky staly obrovskou oblastí bídy. Začátkem osmdesátých let byly příjmy na jednoho obyvatele v zemích, které se osvobodily, celkově jedenáctkrát nižší než ve vyspělých kapitalistických zemích... Nejde jen o relativní chudobu. Jde o negramotnost a nevědomost, o chronickou podvýživu a hlad, o hrozivou dětskou úmrtnost a epidemie postihující stamiliony lidí.

Tato situace je hanbou civilizovaného lidstva! Zavinił ji imperialismus. A to nejen historicky..., ale ve stejné míře i svou dnešní praxí“ (/KSSS/, s. 18).

„Zřejmé je i to, že za situace, kdy se zostřují rozpory kapitalismu a zužuje sféra jeho nadvlády, se nekolonialismus stává stále důležitějším zdrojem prostředků, umožňujících monopolnímu kapitálu sociální manévrování, zmírňování sociálního napětí v hlavních buržoazních státech a podplácení některých vrstev pracujících. Je to zdroj vpravdě jedinečný, protože hodinová mzda ve vyspělých kapitalistických státech často několikanásobně převyšuje celodenní výdělků dělníků v asijských, afrických a latinskoamerických zemích“ (/KSSS/, s. 19).

Přesto, že kapitalismus podle generálního tajemníka způsoboval takové zlo, nebylo v žádném případě možné pomýšlení na to, že by socialismus podněcoval v jiných státech revoluce zvenčí, a už vůbec ne vojenskými prostředky, to by podle něj bylo „marné a nepřijatelné“ (/KSSS/, s. 13). Přitom se Gorbačov odvolal na diskuse po vítězství října 1917, kdy podle něj byly odmítnuty názory levých komunistů a trockistů, hájících teorii revoluční války schopné vnést socialismus do jiných zemí, kterou prý jako v rozporu s marxismem odmítl už v roce 1918 Lenin.

Zde ale byl M. Gorbačov dost demagogický. Lenin tuto tezi odmítl v situaci, kdy ruská armáda byla zcela demoralizovaná a rozvrácená (kromě jiného též působením předchozí antimilitaristické bolševické propagandy) a do centra Ruska se valila německá armáda, která vážně hrozila zlikvidovat malý a prakticky bezbranný ostrůvek komunismu, který se zde vytvořil – to bylo podstatou toho, že proti Trockému a dalším prosadil myšlenku přijmout na první pohled vlastizrádný, protože bez boje se vzdávající ohromné části ruského území ve prospěch Němců a pro většinu Rusů tak ponižující Brest-litevský mír. V okamžiku, kdy bolševici zesílili – blížilo se jejich vítězství v občanské válce (a co jiného než šíření socialismu vojensky a násilně byla občanská válka, která zachvátila většinu území Ruska?) –, vedení strany na čele s Leninem odsouhlasilo v roce 1920 tažení M. Tuchačevského na Polsko – s cílem otevřít vojenskou porážkou bílého Polska cestu revoluce do Evropy (Tuchačevský byl ale poražen na Visle). Bolševická strana též aktivně podporovala (finančně a organizačně) komunisty v Německu s nadějí, že konečně vypukne a zvítězí světová revoluce.

Michail Sergejevič v této otázce prostě delegátům zalhal – Trockého tezi o revoluci, kterou by Sovětské Rusko mělo podněcovat v celém světě, odmítl až Stalin, který proti ní postavil tezi o budování socialismu v jedné zemi, a ne Lenin. Ten naopak s Trockým myšlenku o brzkém vypuknutí světové revoluce plně sdílel a v souladu s tím považoval bolševické akce v Rusku za pouhou rozbušku k celoevropské revoluci. S tím, že tato revoluce nepřišla, se smířoval až velmi těžko a s velkým zklamáním v důsledku vývoje reálné politiky. Odvolávat se na Stalina ale zřejmě Gorbačovovi nepřipadalo vhodné.

Zatímco ve vykreslení kapitalismu i hodnocení světové situace Gorbačov zaujal naprosto tradiční postoj, v hodnocení vnitřní situace v SSSR se objevily nové termíny – především: „stagnace“, třebaže si dával záležet na tom, aby popis problémů a nedostatků nevyzněl jako paušální kritika socialismu a metod jeho řízení společnosti a už vůbec ne jako kritika marxismu-leninismu, který generální tajemník charakterizoval jako „skutečně vědeckou teorii společenského vývoje“.

Gorbačov reformní

Gorbačov delegátům sjezdu sdělil, že vedení po zásluze oceňuje vše, čeho bylo dosaženo, považoval zároveň „za svou povinnost říci straně a lidu čestně a otevřeně i o našich omylech v politické a praktické činnosti, o nepříznivých tendencích v ekonomice, v sociální a duchovní oblasti a o příčinách těchto jevů. Praktická činnost stranických a státních orgánů po řadu let zaostávala za požadavky doby, za životem, a to nejen v důsledku objektivních faktorů, ale i v důsledku příčin především subjektivního rázu. Problémy v rozvoji naší země narůstaly rychleji, než se řešily. Strnulost a zkosnatělost forem a metod řízení, pokles dynamiky práce a narůstání byrokracie – to vše nám způsobilo značné škody. V životě společnosti se začaly projevovat příznaky stagnace“ (/KSSS/, s. 6).

Jako strategickou linii Gorbačov vyhlásil „urychlení sociálně ekonomického vývoje“, což mělo být především „zrychlení tempa hospodářského růstu. Ale nejen to. Jeho podstata je v nové kvalitě růstu: ve všestranné intenzifikaci výroby na základě vědeckotechnického pokroku, strukturální přestavby ekonomiky, efektivních forem řízení, organizace a stimulování práce“ (/KSSS/, s. 23).

Gorbačov dal také jednoznačně najevo, že oním urychlením se nemyslí jen lépe pracovat a organizovat výrobu – a v tom je vidět posun oproti dubnovému plénu ÚV KSSS z roku 1985, kde se zdálo, že urychlení je spíše záležitost technicko-organizační –, ale že „předpokládá zdokonalování společenských vztahů, obnovování forem a metod činnosti politických a ideologických institucí, prohlubování socialistické demokracie, energické překonávání setrvačnosti, zkosnatělosti a konservatismu – všeho co zpomaluje společenský pokrok... To hlavní, co nám musí zajistit úspěch, je tvůrčí aktivita mas, maximální využití nesmírných možností a předností socialistického zřízení“ (/KSSS/, s. 23).

Strategie urychlení je na množství stran popisována převážně v ekonomicko-technických termínech, ústřední myšlenku tvoří idea, že je třeba všude aplikovat vědeckotechnický pokrok, občas prošpikována kritikou toho či onoho subjektu (ministerstvo, republika), který zdržuje, nepochopil, neroste apod. Důležitá je ale pasáž věnovaná otázce socialistického vlastnictví, u kterého Gorbačov zdůrazňuje, že „má bohatý obsah“ (/KSSS/, s. 40), po čemž následuje, že „zainteresovanost pracujících na lepším využívání národního bohatství a na jeho rozhojňování musíme zvýšit... Bylo by naivní usuzovat, že vlastnosti dobrého hospodáře lze vypěstovat pouze slovy. Vztah k vlastnictví je utvářen především reálnými podmínkami, v nichž člověk žije, možnostmi ovlivňovat organizaci výroby, rozdělování a využívání výsledků práce. Jde o další prohlubování socialistické samosprávy v ekonomice“ (/KSSS/, s. 40). Pak následovalo: „Je na čase překonat i předpojatost vůči zbožně peněžním vztahům a jejich podceňování v praxi řízení plánovaného hospodářství“ (/KSSS/, s. 41).

Sjezd také schválil novou redakci Programu KSSS, kde se jako konečný cíl uvádí vybudování komunismu. „Komunismus je beztřídní společenské zřízení s jednotným všelidovým vlastnictvím výrobních prostředků a úplnou sociální rovností všech členů společnosti, kde se zároveň s všestranným rozvojem lidí rozvinou na základě neustále se rozvíjející vědy a techniky i výrobní síly, všechny zdroje společenského bohatství budou plynout plným proudem a uskuteční se vznešená zásada Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb...“ (/KSSS/, s. 135).

Schválené stanoviny v bodě jedna mimo jiné stanovily, že právo na členství má každý občan SSSR, který uznává program a stanoviny strany. Z povinností pak mimo jiné stanovily „osvojovat si marxisticko-leninskou teorii, rozhodně bojovat proti všem projevům buržoazní ideologie a soukromovlastnické psychologie, všemožně napomáhat posilování obranného potenciálu SSSR“ či „aktivně přispívat k upevňování přátelství mezi národy SSSR a bratrských styků se socialistickými zeměmi, s proletáři a pracujícími na celém světě“ (/KSSS/, s. 187).

Gorbačovův projev včetně programu KSSS a stanovin nemůžeme dnes hodnotit jinak než jako exemplární příklad iluzí od začátku do konce. Nic z toho, co Gorbačov delegátům slíbil, nejenže nesplnil, ale sám porušil všechny povinnosti člena strany. To ovšem v době, kdy burácely sjezdové proslovy, ještě nikdo nevěděl. Stejně tak zajímavé, jako jak zcela opačně než slibovanou cestou se ubíral budoucí vývoj, je i to, s jakým nadšením byla Gorbačovova slova – a nejen ta sjezdová – přijímána veřejností. Naděje, které perestrojka zpočátku u „základny společenské pyramidy“ vyvolala, byly ohromné. Důvodů můžeme vidět celou řadu. Jedním bez sporu velmi viditelným a naprosto pozitivně přijímaným „detailem“ byl jazyk i vystupování generálního tajemníka: namísto sebeoslavných strnulých projevů se objevuje energický muž, který, zdá se, svým posluchačům hluboce rozumí a jim věří, mluví se všemi velice laskavým jazykem (s nekomunisty na ulicích i na slavnostních recepcích s těmi nejzasloužilejšími – sovětskými válečnými veterány), ztělesňuje představu, jak by si lidé představovali „moudrého vladaře“. Ale nebyl to jen jiný „image“ generálního tajemníka, co přitáhlo pozornost, byla to i potencialita změny, která v jeho projevech zazněla.

Ideologie perestrojky nasměřovala lidské iluze směrem ke generálnímu tajemníkovi a k procesu, který měl strnulost socialismu poněkud rozpohybovat, byť lidé si zpočátku neuměli představit, co se pod jejími slogany bude ve skutečnosti skrývat. Každý segment společnosti si do jejich v podstatě nejasných příslibů vkládal své vlastní specifické potřeby. Tak se vytvářel uzavřený kruh: ideje pronášené z tribun reflektovaly určité společenské skupiny a nálady a v jejich důsledcích se tyto radikálně proměňovaly. A opět se obsah základních formulí perestrojky trochu pozměnil, protože se pozměnili lidé i vztahy mezi nimi.

Na Gorbačovově aktivitě směřující k nějakému zásadnímu urychlení je pozoruhodné to, že vypukla prakticky od samého počátku jeho působení ve funkci, což svědčí o tom, že na vrcholu stranické a státní pyramidy v zásadě o nutnosti a hlavně možnosti nějakého kvalitativního skoku socialismu dopředu panovalo stejné mínění. Jestliže budoucí politický střet v SSSR se obvykle interpretoval jako střet mezi „zastánci reformu“ a „odpůrci reformu“, zjevně to, jak v pozdějším textu ukážeme, nebyla pravda, ale jednalo se spíš o střet „zastánců ne-rozpadu SSSR a ne-likvidace

socialismu“ a „zastánců rozpadu SSSR a likvidace socialismu“. Když uvážíme, jak zcela zřetelný důraz na přednosti socialismu nad kapitalismem kladlo první období, vychází z tohoto pohledu, že zastánci perestrojky (v pojetí první fáze perestrojky) v rámci socialistického systému byli spíše „konzervativci“, byť to i z jejich strany byla ohromná iluze.

Gorbačov, přestože brežněvismus nakonec zničil, z něj vyšel a vděčil mu nejen za svou mocenskou pozici, ale i za chápání role generálního tajemníka, jak se vytvořila právě v době dlouhé vlády Leonina Brežněva, kdy se stal jakousi nedotknutelnou ikonou; Gorbačov nepochopil, že pokud zboří tento přeuctivý vztah jakési nedotknutelnosti ke generálnímu tajemníkovi, zboří – pokud neprokáže v činech a myšlenkách svůj nárok stát v čele perestrojky – i počáteční úctu a nadšení lidí k jeho osobě. To byla další zásadní Gorbačovova iluze. Politická elita byla už v dobách pozdního brežněvismu paralyzovaná dlouhými Brežněvovými pobyty v nemocnici, a když se v rychlém sledu po sobě vystřídali Andropov a Černěnko, přijala nástup relativně mladého Gorbačova s uspokojením. Nutnost změn byla takřikajíc ve vzduchu, po nástupu řady nových lidí do klíčových funkcí (sekretariát, ministerstva) za Andropova už ve stranické špičce žádní bojovní „brežněvovci“ neseděli – buď noví lidé nebo staří, ale spíše neškodní a neschopní jedinci, kteří o celospolečenské problémy ani žádný výraznější zájem neprojevovali (podrobněji o intrikách a vazbách z tohoto období viz /Gorbačov (1)/, s. 247–262) a kteří ale neměli ani žádné další mocenské ambice, protože de facto dosáhli maxima toho, co v daném systému mohli.

Gorbačov, který se stal jako jeden z mladších členů stranické špičky chráněncem Andropova, který byl o nutnosti zásadních změn v SSSR rovněž přesvědčen, i když by nejspíš pod velením tohoto dlouholetého šéfa KGB probíhaly velmi odlišně od Gorbačovovy varianty, tak postupně uzavřel jakousi nepsanou koalici s mladšími členy sekretariátu, do kterého již v době Andropova společně vybírali dle jejich názoru progresivní a ne tak zkostnatělé osoby, pokud možno z oblasti vědy (/Gorbačov (1)/, s. 250-251). Tak již v okamžiku zahájení Gorbačovova „urychlení“ se na nejvyšších místech vytvořila jakási pavučina vztahů a osob, nakloněných změnám, které spojoval pocit, který s nimi ostatně sdílela většina inteligence, ale i nejširší veřejnosti, že brežněvovské vedení „stálo na starých dogmatech, propáslo nástup změn ve vědě a technice, v životních podmínkách i činnosti lidí, států, regionů i celého světového společenství. Stálo stranou změn, které představovaly zárodek nové civilizace“ (/Gorbačov (1)/, s. 245).

O tom, že na změny se některé osobnosti připravovaly již v lůně Andropovovy vlády a možná ještě dříve, svědčí to, že v roce 1983 se do SSSR z Kanady vrací – na Gorbačovovu žádost – Alexandr Jakovlev (kde byl sovětským velvyslancem), jehož po návratu jmenovali ředitelem Institutu světové ekonomiky a mezinárodních vztahů, který v rámci sovětské ekonomické vědy zaujímal elitní pozici. Jakovlevovi později začali přezdívat likvidátor socialismu – právem. Naznačují to i poznámky, které koncem prosince 1985, jakožto vedoucí oddělení propagandy ÚV KSSS (od léta 1985), předal Gorbačovovi (/Jakovlev/): u stranických a státních činitelů omezení doby ve funkci; zcela svobodné volby, v nichž budou vítězit „ti lepší“; demokracie ve straně i společnosti; naprosto nezávislé soudy; plná právní ochrana osobnosti; nedotknutelnost osobnosti, majetku a obydlí; zaručeno respektování soukromé korespondence, telefonních hovorů i soukromého života; právo na demonstrace; svoboda slova, svědomí, tisku, shromažďování; právo svobodného pohybu; fungující parlamentarismus; demokracie – „sovětská, socialistická“; oddělení jednotlivých prvků moci v SSSR, tedy i „moci rozhodovací“, kterou bude mít parlament zabývající se „každodenními problémy lidí“, a moci výkonné, tedy vlády; poslanci Nejvyššího sovětu budou mít plnou odpovědnost před voliči; mělo dojít i k vytvoření nové instituce – úřadu prezidenta, který měl ve svých rukách spojovat stranickou i státní moc, strana měla pouze určovat hlavní tendence rozvoje a kontrolovat, ekonomické a organizační záležitosti měly plně spočívat v rukách státních orgánů. Komunisté by se podle Jakovleva měli rozdělit do dvou stran – „socialistické“ a „národně-demokratické“, a tak by se i v SSSR zrodil multistranický systém jako na Západě.

Jakovlev zdůraznil neexistenci alternativnosti v dosavadním sovětském systému, což podle něj podkopávalo potenciál jeho rozvoje systému. Na rozdíl od Gorbačovova sjezdového projevu, který obsahuje naprosto křiklavý rozpor mezi vychvalováním předností socialismu a nutkavou

potřebou zásadní změny, v Jakovlevově poznámce vše do sebe zapadá mnohem harmoničtěji: „Socialismus – je mnohem více variantní, alternativní, a zejména proto systém ze své podstaty hluboce demokratický, neboť demokracie – to je především svoboda (i když třeba jako poznaná nutnost) volby. U nás chybí alternativa, je centralismus. Jako bychom zablokovali dialektiku rozporů a chceme se rozvíjet pouze na jedné jejich straně. Nedostatek volby ve všech sférách a na všech stupních (asijská minulost, celková historie země, kapitalistické obklíčení atd.). Nyní celkově nechápeme podstatu již probíhajícího a historicky nevyhnutelného přechodu od doby, kdy nebylo volby nebo byla historicky nemožná, k období, kdy bez demokratické volby, na které by se účastnil každý člověk, se nelze úspěšně rozvíjet. A mezitím nedostatek socialistické alternativy vyzývá k tomu, hledat ji zvenčí, a určitá část lidí ji hledá v těch nebo jiných aspektech buržoazního systému“ (/Jakovlev (1)/, s. 2).

Jakovlevova představa je prakticky totožná s modelem liberálního státu, jakožto formy kapitalistických systémů, nicméně v Jakovlevově poznámce se nic o kapitalismu nepsalo. I zde, tak jako ve veřejně známých Gorbačovových projevech včetně toho, který přednesl na XXVII. sjezdu strany, se zdůrazňoval obrovský potenciál socialismu. Jakovlevova poznámka je unikátní v tom, že odůvodňuje přechod k liberální státní formě prostřednictvím marxistické dialektiky – spojení předností socialismu s přednostmi demokratismu, který ve formální podobě existuje v liberálních systémech, by bezesporu vytvořila společenské zřízení s fascinujícím potenciálem a atraktivitou pro lidi. Bylo to ale reálné?

Jakovlev se ve své poznámce věnoval i ekonomice, kde podle něj nejde jen o „vědeckotechnické aspekty“, ale i o morálně-psychologické faktory. „A proto je nutná široká demokratizace v ekonomice, která bude kompatibilní s jejím centralizovaným státním řízením“ (/Jakovlev (1)/, s. 5), Jakovlev uvádí i citát Lenina. Soukromé vlastnictví se v Jakovlevových poznámkách neobjevuje, třebaže – i když se zpočátku neobjevovalo ani v pozdějších Gorbačovových projevech na toto téma – se nakonec objevilo v praxi. Buď si tedy Jakovlev jako člověk schopný pronikavých postřehů o socialismu, který dlouhá léta svého života pobýval v Kanadě a USA, v těchto státech nevšiml, že liberální státní forma je spojena s kapitalismem, nebo považoval systém soukromého vlastnictví za v zásadě „demokracii v ekonomice“. Buď věřil, tedy byl natolik oddán iluzi, že na této otázce nakonec jeho představa budoucího efektivního společenského systému nezkrachuje, nebo to nebyla naivita a iluze.

Ať už na Jakovleva pohlížíme jako na marxistického dialektika, který byl poněkud naivní, a tedy natolik přesvědčen o přednostech socialismu, že si neuvědomil, že po jím naordinované léčebné kúře tento socialismus může rychle zahynout, a nebo jako na chladnokrevného počtáře, pro kterého marxistická dialektika byla jen prostředkem, jak Gorbačovovi podsunout pro Sovětský svaz sebevražednou cestu. Jeho představa však bezesporu na Gorbačova zapůsobila. Budoucí „jízdni řád“ perestrojky evidentně pokračoval v těchto Jakovlevových „notách“. V roce konání XXVII. sjezdu se Jakovlev stal členem ÚV a tajemníkem ÚV odpovědným za ideologii, informace a kulturu, tedy Gorbačov mu evidentně naslouchal stále více – a vzhledem k zaběhnuté praxi, že na zásadních projevech (které byly tradičně velice dlouhé) generálního tajemníka se podíleli se svými materiály i příslušní tajemníci, je možné a spíš pravděpodobné, že mnoho Gorbačovových formulací z té doby je psáno přímo Jakovlevovou rukou.

Gorbačovova horečná aktivita od počátku jeho funkce v úřadu generálního tajemníka ve své podstatě v sobě ukrývala megalomanský rys – teď vše on a jeho věrní vyřeší. Tato představa Gorbačova o sobě samém jako jakémisi zvěstovateli zcela nových poměrů nejen v SSSR, ale na celé planetě, se příznačně zračila i v jeho snad do všech světových jazyků přeložené knihy „Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět“ (/Gorbačov (2)/, Praha 1987). I v tomto gigantismu v pohledu na sebe sama se Gorbačov projevil jako dítě a produkt „brežněvismu“ – generální tajemník byl v jeho očích, tak jak to bývalo za dob Leonida Brežněva, někým všemocným, který, pokud si něco usmyslí, nemůže toho nedosáhnout. Avšak tuto výsadní roli hrál Brežněv jen v jeho „brežněvovském“ Sovětském svazu a dalších socialistických zemích. Ve svazu po gorbačovsku

přestavěném toto postavení generálního tajemníka zmizelo a problémy, které Gorbačov předpokládal vyřešit svými plamennými výzvami, zůstávaly nadále nevyřešeny.

Gorbačov si představoval, že bude praporečnickem „nové civilizace“, socialismus povýší na nový stupeň, ze světa zmizí války a nepřátelství a dokonce dojde k usmíření SSSR se Západem, když všude budou platit a ctít se „všelidské hodnoty“. Gorbačovovy naivní představy – pokud budeme vycházet z toho, že to v Gorbačovově případě byla naivita – musely vzbudit na Západě velké nadšení, a také vzbudily. Stal se prvním generálním tajemníkem, který byl oblíbencem kapitalistických médií. Když uvážíme značný stupeň ješitnosti zračící se v Gorbačovově povaze a fakt, že v souvislosti s prohlubujícími se změnami v SSSR obliba Gorbačova na Západě stoupala a ozývaly se odtud hlasy obdivu, zatímco v SSSR, kde se s postupující perestrojkou ukazovaly spíš těžkosti a konflikty, otevírá se zde prostor pro případnou manipulaci Gorbačovem. V poslední fázi perestrojky je „miláčkem“ Západu, kterého ale Rusové spíš nenávidí. Jelcinovci ho nazývali konzervativcem a brzdou, ortodoxní komunisté a všichni ti, co se obávali o existenci státu, zrádcem; většina lidí, jejichž ekonomická situace se nezlepšovala, ale na rozdíl od „stagnujícího“ brežněvismu zhoršovala, už jím byli zkrátka unaveni. „Přátelství“ západních politiků nakonec bylo skoro tím posledním, co Gorbačovovi zůstalo.

Víc než symbolickou se stala událost, která krátce po skončení XXVII. sjezdu otřásla Sovětským svazem a celou Evropou – katastrofa obrovských rozměrů, kterou byla havárie černobylské jaderné elektrárny. Po ní následovalo typicky „socialistické“ utlání faktického stavu věcí, které důvěryhodností systému ještě více otřásl. Pro mnohé to jistě bylo znamením, že „všechno je třeba změnit“, „celý systém“, i když k havárii došlo vinou ignorování základních bezpečnostních pravidel⁴. Nicméně nelze zapomínat ani na následné heroické úsilí stovek jednotlivců, kteří poté doslova za cenu obětování vlastních životů ohnisko radioaktivity nakonec udusili uzavřením do technologicky nesmírně náročného sarkofágu, a tím Sovětský svaz a zbytek Evropy uchránili od radioaktivního zamoření ještě mnohonásobně horšího. Lidé viděli, že socialismus nemá tak superiorní technickou a vědeckou základnu, jak se tím nejvyšší představitelé SSSR tak rádi chvástali, i to, že socialismus zase lidem neříká pravdu. Gorbačovova důvěryhodnost v očích lidí byla ohrožena, a tak není pochyb, že právě tato otřesná událost inspirovala slova, která se stala nejvíce skloňovanými v následující, druhé fázi perestrojky.

Druhá fáze perestrojky (leden 1987 – léto 1988): demokratizace a glasnost'

Druhou fází perestrojky vymezuje období, které započalo lednovým zasedáním ÚV, kde Gorbačov odstartoval novou fází procesu daleko přesahující čistě ekonomickou sféru, a skončilo XIX. stranickou konferencí strany pořádanou v létě 1988, kde bylo rozhodnuto o vytvoření nového nejvyššího orgánu v zemi – Sjezdu lidových poslanců, a nastoupil poměrně rychlý rozklad moci jak komunistické strany, tak i celého východního bloku a později i celého SSSR. Druhá ideologická fáze perestrojky přinesla mnohem radikálnější terminologii a zcela nové momenty, které již měly hluboké dopady na sovětskou realitu, jako byly klíčové institucionální změny (prozatím v ekonomice). Nejdůležitějšími pojmy se stala „glasnost“ a „demokratizace“, Gorbačov vyslovuje i nutnost „obnovy celé společnosti“.

Gorbačov – leden 1987

Lednové zasedání ÚV KSSS mělo být primárně věnované perestrojce a kádrovým otázkám. Generální tajemník („gensek“ – generalnyj sekretar) na něm vystoupil se zásadním projevem, který nechal v přímém televizním procesu přenášet ke všem národům SSSR, a i symbolicky tak vyjádřil,

---

⁴ Dlouhodobá varování inspektorů o nebezpečnosti reaktoru byla ředitelem elektrárny ignorována.

že za své posluchače a partnery, se kterými chce nadále v perestrojce postupovat kupředu, považuje především obyčejné občany, a ne partajní kádry.

První pochvala socialismu

První část: Perestrojka – objektivní nutnost, posluchačům připomněla, že vše, co bude následovat a co by ještě v Brežněvových dobách mohlo být považováno za ideologickou diverzi nepřítelů, stále ještě stojí na pozicích socialismu. Za socialismu, zdůraznil Gorbačov: „Poprvé ve světové historii člověk práce, jeho zájmy a potřeby byly postaveny do centra politiky státu... Sovětský svaz dosáhl bezesporu historických úspěchů v politickém, ekonomickém, sociálním a duchovním rozvoji... Naše úspěchy jsou ohromné a nesporné, lidé jsou právem hrdí na své úspěchy“ (/Gorbačov (2)/, s. 2).

Překlopení k negativním jevům

Nicméně „...v určité etapě země začala ztrácet tempo rozvoje, začaly se vršit těžkosti a neřešené otázky, objevily se stagnační a další jevy cizí socialismu. To vše vážně ovlivnilo ekonomiku, sociální a duchovní sféru“ (/Gorbačov (2)/, s. 2).

Zdroj chyb

Vinou konzervativnosti a neochotou k novým věcem teoreticko-politická fronta na tyto stagnační jevy nedostatečně reagovala, takže „v průběhu desetiletí se v praxi hospodaření a řízení konzervovaly zastaralé metody a naopak některé efektivní ekonomické formy se nepodloženě odmítaly. Současně se ve výrobě a rozdělování prosazovaly vztahy, které neodpovídaly reálné zralosti společnosti a v řadě případů se dostávaly do rozporu s její přirozeností“ (/Gorbačov (2)/, s. 3-4).

Negativní jevy v ekonomice i sociální sféře

Výroby i stimuly práce byly nesprávně orientovány na extenzivní rozvoj, byl nesprávný vztah k družstevnímu vlastnictví, vážné nedostatky se nakupily v plánování, zvláště těžké dopady mělo omezení chozrasčotních práv podniků a společnosti.

„Negativní procesy vážně postihly sociální sféru...“, došlo k „narušení nejdůležitějšího principu socialismu – rozdělování podle práce... vyplácely se velké částky nepodložených prémie“ (/Gorbačov (2)/, s. 5).

Elementy sociální koroze, které vznikly v posledních letech, se negativně projevíly v duchovním zdraví společnosti, a tak podrývaly „vysoké morální hodnoty, které byly vždycky vlastní našemu lidu a na které jsme hrdí – ideové přesvědčení, pracovní entuziasmus, sovětský patriotismus“ (/Gorbačov (2)/, s. 5).

Úpadek zájmu o společenské záležitosti

A to opět mělo své nevyhnutelné následky: „úpadek zájmu o společenské záležitosti, projevy bezduchovnosti a skepticismu, snížení role morálních stimulů k práci. Vzrostla lhostejnost lidí včetně mladých, pro které se smysl života smrškl na dosažení materiálního blahobytu, k profitování jakýmkoliv způsobem. Jejich cynický postoj získával stále militantnější formu, otravoval myšlení druhých. To vyvolalo vlnu konzumu. Ukazatelem úpadku sociálních mravů společnosti se staly růst alkoholismu, rozšiřování drogové závislosti, zvýšení kriminality.“

Úpadek morálky

„Škodlivý vliv na morální atmosféru ve společnosti měly skutečnosti jako nedbalost k zákonům, podvody a korupce, podpora podlézavosti a věčné slavení. Skutečný zájem o lidi, podmínky jejich života a práce, sociální blaho je nezřídka zaměňován politickým flirtováním – masovým rozdělováním ocenění, titulů, prémie. Vytvořila se situace vše se promíjí, snížila se přísnost, disciplína, odpovědnost“ (/Gorbačov (2)/, s. 5).

Ideologie a psychologie stagnace

Ideologie a psychologie stagnace se podle Gorbačova odrazila i na stavu kultury, literatury a umění. „To vedlo k tomu, že současně s díly, v nichž se řešily vážné sociální a morální otázky, vychází množství průměrných, beztvárných výtvorů, které nedávají nic ani rozumu ani citům. Do sovětské společnosti zesílilo pronikání stereotypů buržoazní masové kultury, která vrší banality, primitivní vkus, bezduchovnost“ (/Gorbačov (2)/, s. 5-6).

Vinna je i strana

A Gorbačov se tak postupně dostal až k samému jádru: „Na sociálně-ekonomické situaci, která se vytvořila na rozhraní 70. a 80. let, se podílela i situace samotné strany, jejího kádrového složení. Vedoucí orgány strany nedovedly včas a kriticky zhodnotit nebezpečí narůstání negativních tendencí ve společnosti, v chování části komunistů, přijmout řešení, která silně potřeboval život“ (/Gorbačov (2)/, s. 6).

Chyby stranických organizací přitom nebyly malé: malá bojovnost, nedostatečné požadavky na členy strany, malá pozornost k formování ideově-politických vlastností komunistů. „Ale vždyť právě vysoká ideovost a uvědomělost, připravenost podřídit osobní zájmy společenským, nesobecká služba lidu – to jsou nejcennější vlastnosti, kterými se vždy bolševici vyznačovali. Na situaci strany mělo vliv i to, že v řadě případů stranické orgány nevěnovaly dostatečnou pozornost přísnému dodržování leninských principů a norem stranického života“ (/Gorbačov (2)/, s. 6).

Gorbačovova kritika negativních jevů projevujících se ve stranickém řízení byla dlouhá. A i když „v naprosté většině do strany vstupovali nejlepší představitelé dělnické třídy, rolnictva, inteligence“, kteří „upřímně a nezištně vykonávají svou stranickou povinnost“, Gorbačov cítil potřebu přiznat, že „se nepodařilo postavit pevnou překážku pro nečestné, ctižádostivé, sobecké lidi, kteří chtěli ze stranické legitimace těžit výhody. Do určité míry jsme se vzdali pravidla – ne množství nových členů, ale kvalita stranických řad. A to se odrazilo na bojeschopnosti stranických organizací“ (/Gorbačov (2)/, s. 7).

Východisko? - Demokratizace

Prostředkem na řešení problémů v řídicí sféře mělo být prohlubování socialistické demokracie a samospráva lidu, které byly tématem druhé části Gorbačovova projevu. Řešení, které na neradostnou situaci popsanou v první části politbyro nalezlo, spočívalo v zásadě ve dvou směrech opatření. Jednak stále větší samostatnost v hospodaření podniků a ekonomických společnostech a přecházení na prvky chozrasčotu (sebefinancování), což měl vyřešit připravovaný zákon o státním podniku. Ještě důležitější byla demokratizace všech procesů ve straně a ve společnosti.

Sovětské volby do té doby byly jakýmsi referendem, kdy voliči schvalovali v celku kandidátky, navržené a připravené stranou. Gorbačovovo politbyro nyní přišlo s myšlenkou, aby voliči mohli skutečně vybírat z více než jen jedné alternativy. Konkrétní návrhy podle Gorbačova směřovaly k tomu, „aby na schůzích voličů v pracovních kolektivech a v místě bydliště, a také na předvolebních mítincích se zpravidla posuzovalo několik kandidatur a volby by probíhaly ve

větších volebních okrscích a z každého by se vybíralo několik kandidátů. Soudruzi se domnívají, že toto umožní každému občanu vyjádřit svůj vztah k širšímu kruhu kandidátů, a stranickým a sovětským orgánům lépe poznat nálady a vůli obyvatelstva... Proceduru hlasování je třeba zbavit formalismu, ujistit se o tom, aby volební kampaň už v tomto roce proběhla v situaci širšího demokratického, zainteresované účasti lidí v tomto procesu“ (/Gorbačov (2)/, s. 16-17).

Gorbačov plénu navrhl i tajné volby tajemníků stranických výborů všech stupňů, časové omezení výkonu stranických funkcí, vybízel k prohlubování gласnosti a konstatoval, že ve společnosti nesmí být žádné zóny, které by nemohly být podrobeny kritice.

Většinu Gorbačovových demokratizačních návrhů plénum ale neschválilo, s čímž Gorbačov jako zkušený politický činovník také počítal, a proto o těch nejradikálnějších (více kandidátů u voleb) hovořil jako o návrzích „vzešlých z diskuse“ s odpovědnými soudruhy. Tyto návrhy se mu podařilo prosadit až na dalším, červnovém plénu ÚV. Na něm byly také schváleny zásadní návrhy k ekonomické reformě (návrh zákona o státním podniku) a také byl schválen návrh svolat mimořádnou stranickou konferenci, jež se měla sejít v roce 1988.

Gorbačovův lednový projev byl vystavěn jako dobrý dramatický příběh, který na sebe postupně vrší dramatickost, až přijde k vyvrcholení – připuštění odpovědnosti viny strany, a v dramatickém rozuzlení Gorbačov přišel s řešením: volby, demokratizace. Dodejme, že negativní jevy, které Gorbačov kritizoval, samozřejmě byly plně přítomné v sovětské společnosti – ale byly a jsou přítomné v každé společnosti: egoismus, lhostejnost, nemravnost, to vše je součástí dějin. Po té, co Gorbačov starý systém fakticky rozložil, byly v postsovětské společnosti negativní jevy přítomny ještě v mnohonásobně vyšší míře.

Reakce na Gorbačovův projev ze strany „společenské základny“ byla, jak se dalo čekat, maximálně pozitivní. Paradoxně pro sovětský typ socialismu největší ideologická hrozba pocházela právě od komunistické ideologie, kterou se vládnoucí vrstva v SSSR zaklínala, ale která byla v tak hlubokém rozporu se skutečností. Pokud by komunistické ideály vzali lidi vážně, byl by konec se stranickými privilegii, s mechanicitou opakování hesel, s útlakem a bezohledností všeho druhu – lidé by již žili v komunismu. Propaganda hlásala vládu lidu, sociální spravedlnost, rovnost, stálé zvyšování materiální a duchovní úrovně lidu, a třebaže podstatná část veřejnosti se již za desetiletí na tyto ideály naučila dívat jako na prázdné fráze, Gorbačovův impuls vlil lidem do žil naději, že by se přece jen mohly v Sovětském svazu uskutečnit. Ale i po tomto Gorbačovovu šokování společností otevřenosti lidé věřili, že náprava je možná v socialismu: „Copak je normální, aby spravedlnost a rovnost, marxisticko-leninské principy bylo třeba bránit před lidmi, kteří jsou povoláni být vůdci mas – samotnými stranickými vůdci? Morální chudoba, duchovní hluchota, egoismus nadstavbové části strany a státu – všechno toto se nemohlo nepodepsat na duchovní úrovni našeho tak mnoho si vytrpěvšího sovětského lidu, toho lidu, který uskutečnil Velkou revoluci, odolal fašismu, ale těžké břímě byrokratické pyramidy stále setřást nemůže“ (/Lukin: 5/, s. 2). Tak se ptali první účastníci nezávislých iniciativ a skupin, jejichž počet se po Gorbačovově televizním impulzu rychle zvětšoval.

Ve druhé fázi dochází k naplnění Jakovlevovy představy: společenská základna se uvádí do pohybu, vrchol stranické pyramidy uzavírá spojenectví s intelektuály „v zájmu úspěchu perestrojky“; ve skutečnosti však v zájmu likvidace moci partajní nomenklatury, která byla do té doby nekritizovatelná a neseaditelná. Co přijde na její místo bylo otázkou – Gorbačov, pokud již dal za pravdu Jakovlevovi a jeho multipartajnímu systému po západním vzoru, ani Jakovlev tento konečný cíl veřejnosti neprozradili. „Demokratizace“, jakožto abstraktní slovo, hláсанé v zemi, kde ani pro formální demokracii, natož reálnou, neexistovaly žádné instituce a tradice, mohla znamenat cokoliv. V této fázi existovali pouze nadšení lidí, avšak toto nadšení nenacházelo naplnění ve vybudování něčeho nového v rámci starého systému; nakonec zde převládla zcela naivní představa, že zboření starého systému a přijetí zcela nového systému vyřeší vše.

Informační prostor byl postupně zaplňován autory dříve zakázanými, kritickými a nakonec i zcela nepřátelskými ke komunismu. Jako lavina se populárními časopisy valí jedno historické odhalení za druhým. Padají mnohá tabu, až nakonec padnou všechna tabu. Otázka Stalina byla

poprvé po 20 letech otevřena v lednu 1987 – filmem Pokání Tengize Abuladzeho, natočeným v roce 1984, a vydáním románu Anatolije Rybakova Děti Arbatu. Došlo k propuštění politických vězňů z táborů i psychiatrických léčeben; už v prosinci 1986 Gorbačov vyzval nejnámějšího sovětského disidenta Andreje Sacharova, aby se ze svého vyhnanství v Gorkém vrátil zpět do Moskvy.

Už v průběhu této fáze perestrojky nabývá na významu společenský a ideový pohyb vznikající mimo řady komunistické strany. Gorbačovská linie ve straně, jakožto organizace držící všechny páky moci, která zůstává základním garantem procesu, ale zdaleka není tou stranou, z níž se vynořují hnací podněty. Emancipační proces zahrnoval nejrůznější druhy organizací: sportovní organizace, rockové kluby, umělecké svazy, vědecké semináře i politické organizace. Z nich se ve zjitřené politické atmosféře té doby a po mnoha desetiletích, kdy řešení a diskutování politických otázek bylo omezeno výhradně na stranické řady, stávaly mluvčí společenských názorů a sil, které do té doby byly němé nebo se jejich autenticky vyjádřeným pohledům na svět nepřisuzoval žádný význam. Významný byl klub Perestrojka, založený na podporu Gorbačovovy linie a pořádající diskuse na témata, jejichž ideové hranice daleko překračovaly vše, co bylo dosud možné jen uvnitř samotné strany (např. v březnu 1987 na národohospodářská témata). Kluby začaly vznikat po celém SSSR a staly se základnou stoupců radikálních reformů uvnitř KSSS, kteří se v srpnu 1989 prohlásili za Demokratickou platformu KSSS.

Stále drsnější přetřásání zločinů ze Stalinovy éry vytvořilo dojem, že „Stalin zemřel včera“. Jakovlev jako hlavní ideolog strany odstranil dřívější tabu kritiky tak důsledně, až se stalo, že jediným tabu bylo „nekritizovat“. Diskuse původně směřované k budoucnosti se nakonec obrátily do minulosti, u níž média objevovala nesčetně morálních otazníků. Dřívější jistota společnosti, že v perestrojce jde především o naplnění ideálů socialismu, se začala rozplývat. Na začátku druhé fáze lidé svoji aktivitu chápali jako akt podpory generálnímu tajemníkovi s nadějí, že tím přispívají k „obnově socialismu“. Na konci této fáze se velké iluze z prvních let perestrojky začaly převracet v deziluze, skepsi. Názorová výměna, která v této fázi proběhla na stránkách Pravdy mezi vysokoškolskou profesorkou Andrejevovou a ideologem perestrojky Jakovlevem, odráží tuto etapu posunu společenského vědomí.

Nina Andrejevová: „Nemohu se vzdát svých principů“

Ideologie perestrojky měla dramatické důsledky na životy lidí, byla zaměřená v první řadě na praxi, některé společenské síly blokovala, jiné zase povzbuzovala či přímo vytvořila. Projevem základní dynamiky perestrojky, kdy se střetávaly protikladné názory, jsou v ideové rovině dva texty – jeden z nich považovaný za velmi tvrdý útok na perestrojku je článek vysokoškolské učitelky z tehdejšího Leningradu Niny Andrejevové *Nemohu se vzdát svých principů*. Vyšel v březnu 1988 v listu Sovětskaja Rossija.

„Samozřejmě že učitelé mají odpovědět na nejnaléhavější otázky,“ píše Andrejevová, „které vyžadují kromě poctivosti i znalosti, vyznání, kulturní rozhled, hlubší zamyšlení, vyvážené hodnocení. A tyto vlastnosti potřebují všichni vychovatelé mladých, a ne jen spolupracovníci fakult sociálních věd... Oblíbeným místem našich procházek se studenty je park v Petrodvorcích. Chodíme zasněženými uličkami, obdivujeme slavné paláce, sochy – a dohadujeme se. Dohadujeme se! Mladé duše touží pochopit všechny složitosti, určit svoji cestu do budoucnosti. Dívám se na své mladé, rozpálené besedníky a přemýšlím, jak je důležité pomoci jim najít jistotu, zformulovat správné chápání problémů společnosti, v níž žijí a kterou budou muset přestavět, jak zajistit, aby skutečně pochopili naši dávnou i nedávnou historii“ (/Andrejeva/, s. 1).

Proti demagogii a paušálnímu špinění minulosti

„V čem je nebezpečí?“ pokračuje Andrejevová. „Zde je jednoduchý příklad: zdálo by se, že o Velké vlastenecké válce, o hrdinství jejích účastníků, už bylo tolik napsáno a řečeno. Ale nedávno

na jedné z našich studentských kolejí "Tehnoložki" se konalo setkání s hrdinou Sovětského svazu, plukovníkem ve výslužbě V. F. Molozovem. Mimo jiných mu byl položen dotaz na politické represe v armádě. Veterán odpověděl, že se s represemi nesetkal, že mnozí z těch, kteří s ním začali válku, ji prošli až do konce a stali se vysokými vojenskými představiteli... Někteří byli odpovědí zklamáni. Téma represí, které se stalo povinným, hypertrofovalo ve vnímání mladých lidí, zatemňuje objektivní chápání minulosti. Příklady tohoto druhu nejsou vzácné“ (/Andrejeva/, s. 2).

„Samozřejmě, že velmi těší, že i "technaři" se dnes živě zajímají o teoretické společensko-vědecké problémy. Ale je příliš mnoho věcí, které nemohu přijmout, s čím nemohu souhlasit. Slovní výrony o 'terorismu', 'politické servilitě lidu', 'neohraňčené sociální stagnaci', 'našem duchovním otroctví', 'všepanujícím strachu'... Z takovýchto pouhých vláken je často utkána historie období přechodu naší země k socialismu. Proto není překvapivé, že například u části studentů se objevují nihilistické nálady, ideologický zmatek... Občas slyšíme tvrzení, že je čas přivést k odpovědnosti komunisty údajně po roce 1917 dehumanizující život země... Na únorovém plénu ÚV byla ještě jednou zdůrazněna naléhavá potřeba, aby se 'mládež učila třídnímu vidění, pochopení spojení všelidských a třídních zájmů. Včetně chápání třídní podstaty přeměn probíhajících v naší zemi.' Tato vize historie a současnosti není slučitelná s politickými anekdoty, chatrnými drby, akčními fantasiemi, se kterými je nyní možné se nezdědka setkat“ (/Andrejeva/, s. 2).

„Čtu a čtu senzační články. Co, například, mohou dát mladým lidem, kromě dezorientace, odhalení 'o kontrarevoluci v Sovětském svazu na přelomu 30. let', o 'vině' Stalina za to, že v Německu přišel k moci fašismus a Hitler? Nebo veřejné 'počítání' množství 'stalinistů' v různých generacích a sociálních skupinách?

My – Leningradčané proto se zvláštním zájmem v poslední době sledujeme dobrý dokument o S. M. Kirovovi. Ale text, doprovázející obrázky, se na určitých místech nejen rozchází s filmovými dokumenty, ale také jim dává dojem jakési dvojsmyslnosti. Například záběry ukazují výbuch nadšení, radosti, euforii lidí při budování socialismu, a vyprávění – o represích...“ (/Andrejeva/, s. 5).

Andrejevová se obšírně věnuje tvorbě některých umělců (hry M. Šatrova), které podle jejího názoru nejsou originální a zesměšňují sovětskou minulost, a jejich nekritickým přijímáním vedoucími divadelníky perestrojového období. Kritické recenze, které se na Šatrovovy hry objevily v tisku, zpochybnily osobnosti, kterým je drahá vlast. „Jak to zapadá do jejich vlastní touhy 'prudce a vášnivě' diskutovat o problémech naší dávné i nedávné historie? Znamená to, že svůj názor mohou vyjádřit pouze oni?“ (/Andrejeva/, s. 5).

Klíčové je téma Stalina. „Právě s jeho jménem je spojena veškerá posedlost kritických útoků, která, podle mého názoru, se týká nejen samotné historické osobnosti, ale celé složité přechodné epochy. Epochy spojené s bezprecedentním pozdvihnutím celé generace sovětských lidí, která dnes postupně odchází z aktivní práce, politické a společenské činnosti. Do formulky 'kultu osobnosti' se násilně vmačkávají industrializace, kolektivizace, kulturní revoluce, které naši zemi vynesly do kategorie světových velmocí. To vše je zpochybňováno“ (/Andrejeva/, s. 5).

„Můj otec byl dělník v leningradském přístavu, matka – mechanikem v továrně Kirova. Tam také pracoval můj starší bratr. On, otec a sestra byli zabiti v bojích s hitlerovci. Jeden z příbuzných byl zatčen a po XX. stranickém sjezdu rehabilitován... Spolu s celým sovětským lidem sdílím hněv a rozhořčení nad masivními represemi, které se konaly ve 30-40tých letech vinou stranicko-státního vedení. Ale zdravý rozum se rozhodně ohrazuje proti jednobarevnému vidění kontroverzních událostí, které začalo nyní převažovat v některých tiskových orgánech“ (/Andrejeva/, s. 5).

Při obhajobě vyváženého pohledu na Stalinovu osobnost Andrejevová připomíná i názory, které na jeho adresu vyřkli i mnozí západní politici, kteří s ním přišli do styku, a kteří ho hodnotili jako silnou, energickou a vysoce inteligentní osobnost.

Jaká je vedoucí síla perestrojky

„Jádrem mnoha nynějších diskusí, zdá se mi, je stejná otázka – jaká třída nebo segment

společnosti se stal vedoucí a mobilizující silou perestrojky... (spisovatel) A. Prochanov vychází z toho, že charakteristickým rysem současného stavu společenského vědomí je přítomnost dvou, jak říká, 'alternativních věží', které se z různých směrů snaží překonat 'v boji vybudovaný socialismus'. Přehání význam a závažnost vzájemného nepřátelství mezi těmito 'věžemi', spisovatel nicméně o nic méně správně zdůrazňuje, že 'se shodují pouze v bití socialistických hodnot'. A obě, jak věří jejich ideologové, jsou 'pro perestrojku'“ (/Andrejeva/, s. 6).

Proti levoliberálnímu socialismu

První proud Andrejevova nazývá „levoliberální inteligentský socialismus“. Jeho stoupcem podle ní nejvíce falšují skutečnou historii socialismu. Jejich model je údajně „čistý“ humanismus zbavený třídních nánosů. Proti proletářskému kolektivismu staví „samohodnotu osobnosti“ s modernistickým hledáním v oblasti umění, bohohledačskými tendencemi, technokratickými ideály, kázáním o „demokratickém“ původu kapitalismu a poklonkovaním před jeho skutečnými nebo imaginárními úspěchy.

Utvrzují, že tento socialismus v minulosti nebyl vytvořen a naděje je teprve dnes, když se vytvořila jednota mezi politickým vedením a progresivní inteligencí. „Ve stejné době, kdy milióny lidí na naší planetě umírají hladem, epidemiemi a vojenskými avantýrami imperialismu, chtějí vypracovat 'právní kodex ochrany práv zvířat'“ (/Andrejeva/, s. 6).

Andrejevova si dále všímá kosmopolitismu levoliberálů a jejich internacionalismu, připomíná také Trockého internacionalismus, kdy národní se považovalo za cosi omezené a neplnohodnotné. Všímá si toho, jak militantní kosmopolitismus je těsně spojený s odmítáním socialismu.

Proti tradicionalistům

Druhá „alternativní věž“ je podle Andrejevové spojena s ochránci tradice a chce překonat socialismus „pohybem dozadu“, tedy vrátit se ke společenským formám předsocialistického Ruska. „Podle jejich mínění před sto lety došlo ke ztrátě mravních hodnot, nashromážděných v temné mlze století rolnických komun. 'Tradicionalisté' mají neoddiskutovatelnou zásluhu na odhalování korupce, spravedlivém řešení ekologických problémů, v konfrontaci s dominancí masové kultury, kterou správně hodnotí jako psychózu konzumu“ (/Andrejeva/, s. 7).

Příkladem Lenin

Jako vodítko, jak se postavit k manipulacím a iluzím, které vytvářejí oba proudy, se Andrejevova vrací k myšlenkám Lenina, který se s názory některých intelektuálů vypořádal velice rázně. Připomíná i jeho výrok na adresu nejrůznějších profesorů a spisovatelů, kteří sváděli proletariát na scestí, že tito profesori a spisovatelé se k výchově mas hodí asi tak, jako se notoričtí narušitelé zákona hodí k tomu, aby dohlíželi na pořádek v učilištích mladšího dorostu. Revoluční proletariát by je měl zdvořile vyprovodit ze země, což také prostřednictvím Lenina udělal. „Mimořádně je třeba říci, že ze 164 vyslaných (intelektuálů – pozn. L.T.) do zahraničí na konci roku 1922 na základě seznamu VÚVV (Všeruský ústřední výkonný výbor – pozn. L.T.) se mnozí potom vrátili zpět a čestně sloužili své zemi,“ píše Andrejevova.

Závěrem dopisu autorka cituje výrok M. Gorbačova na plénu ÚV KSSS: „...potřebujeme v duchovní sféře, a možná právě zde, konat řídicí se našimi marxisticko-leninskými principy. Principů se, soudruzi, nesmíme vzdát pod žádnými záminkami.“

Článek Andrejevové reflektuje situaci, kdy to, co bylo včera považováno za „černé“, je dnes vychvalováno jako „bílé“, a vyjadřuje obavy i odpor k tomu, aby se pošpinila paušálně celá sovětská minulost. Potvrzuje, že v té době už neaktivnější myšlenkové směry se nerodily uvnitř strany, ale přicházely zvenčí, jak je představovaly dva Andrejevovou kritizované proudy, které se

shodly na jedné věci: kritice komunistů. Andrejevová zjevně není omezená partajní byrokratka, která by žila z privilegií této elitní partajní kasty, přesto pro ni socialismus zůstával životaschopným systémem a v perestrojce viděla jeho přímé ohrožení.

Andrejevové text způsobil rozruch – vyšel na stránkách prestižních sovětských novin (Sovětskaja Rossija byla tiskovým orgánem ÚV KSSS). Gorbačov byl v tu dobu mimo území SSSR, a článek byl přetištěn v desítkách oblastních stranických novin. Šéfredaktoři perestrojkových listů to vyhodnotili jako možný signál konzervativců k protiútoky – a neopovažovali se tři týdny na článek kriticky reagovat. Článek totiž neobsahoval jen lidské a poněkud sentimentální, ale pochopitelné pochyby, i nepřehlédnutelný odkaz na Trockého židovství (militantní kosmopolitismus); mohl tedy evokovat stalinské hony na trockisty, a mezi nimi i mnohé vysoce postavené Židy, což v souvislosti s angažovaností řady Židů v perestrojce na proreformní straně barikády mohlo působit hrozivě. Stejně jako připomenutí v samém závěru článku, jak se s nepohodlnými intelektuály vypořádal Lenin včetně velkomyslné naděje těm, kteří by se „rozhodli vrátit“ na správnou stranu barikády a dál pracovat pro vlast. Možná to tak Nina Andrejevová ani nemyslela, ale při pohnuté sovětské historii, kdy ke změně linie často docházelo ze dne na den, a kdy to pro ty, kteří včas nezachytili vítr změn, mělo „nedozírné následky“, její text tak nejen mohl, ale přímo musel být čten.

Reakce perestrojkové strany si dala na čas, zato nikoho nenechala na pochybách. Vyšla 5. dubna 1988 na stránkách hlavního stranického listu Pravda a byla s nejvyšší pravděpodobností napsána přímo Jakovlevem, tajemníkem ÚV KSSS pro ideologii, informace a kulturu. O článku se široce diskutovalo na nejvyšších stranických místech, Gorbačov byl podle svých vzpomínek zděšen tím, že část stranické špičky Andrejevové názory brala za své a považovala je přímo za vyjádření stranické linie (/Gorbačov/, s. 388-390).

„Pravda“ (Jakovlev) – Principy perestrojky: revolučnost myšlení a činů

Článek promíchává typicky perestrojkovým způsobem úcty k socialismu a předchozím generacím s novou revolucí, která v Sovětském svazu údajně probíhá: „Když jsme začínali tuto skutečně revoluční práci a nevídanou co rozsahu, zdaleka ne každý účastník si uvědomoval všechny obtíže, které nás čekají na zvolené cestě. Ale jedna věc byla jasná: po staru se žít nedá... Analytická práce provedená stranou, posouzení jejích výsledků na XXVII. sjezdu KSSS a rozhodnutí sjezdu, moderní politické myšlení – všechno jednoznačně ukazovalo: Jsou potřeba radikálně nové přístupy ve všech oblastech. V ekonomice i sociální oblasti, v řízení hospodářství i společenského života, v duchovní oblasti a podpoře aktivity, iniciativy pracujících. To je jediný způsob, jak udržet to, co bylo vybojované prací a hrdinstvím předchozích generací. Jediný způsob, jak dát nový impuls k rozvoji naší socialistické společnosti“ (/Jakovlev (2)/, s. 1).

Autor se sebevědomě staví do pozice, že vůdci perestrojky přesně vědí, kam společnost kráčí: „Proběhly tři roky. Nasály do sebe mnoho. Byla rozpracována koncepce, strategie a taktika přestavby. Byly jasně definovány její revoluční principy: více demokracie, více socialismu. Dnes je přestavba – sociální praxí. Přestavba jako vzor myšlení a činů získává stále větší sílu mezi masami, stále hlouběji vchází do života a určuje charakter společenského poznání a praktické činnosti... Za poslední tři roky jsme se stali jinými. Zvedli jsme hlavu, napřímili jsme se, čestně se díváme faktům do tváře a otevřeně, nahlas mluvíme o bolestivých věcech, společně hledáme způsoby, jak vyřešit problémy, které se hromadily celá desetiletí... Jak máme co nejrychleji vzkřísit leninskou podstatu socialismu, očistit ji od nánosů a deformací, osvobodit se od toho, co omezovalo společnost a bránilo v plné míře realizovat potenciál socialismu?“ (/Jakovlev (2)/, s. 1).

Článek ubezpečuje čtenáře, že jeho obavy z perestrojky jsou vlastně přirozené. „Teď, když jsme vstoupili do druhé fáze perestrojky, se staly znovu aktuálními otázky, na které se zdálo, že už byly dány odpovědi. Mezi nimi, v první řadě – není možné se obejít bez zlomu, bez radikálních opatření, není možné se omezit jen na zdokonalování již dříve vytvořeného? Neriskujeme v procesu

perestrojky, že ztratíme, zničíme mnohé z toho, co bylo vytvořeno v sedmi dekadách po Velkém říjnu?“ (/Jakovlev (2)/, s. 1)

Autor se odvolává na Gorbačova, vysvětluje perestrojku z hlediska marxismu a zcela vyvrací jako neopodstatněné obavy z toho, že sovětská společnost kráčí špatnou cestou. Křičet „nerozhoupávejte loďku!“ na strůjce perestrojky není na místě. „Jak je dnes potřeba 'spasit' socialismus?“ ptá se autor. „Bud' zachránit autoritářské metody, praxi bezmyšlenkovitého plnění a potlačování iniciativy? Uchránit pořádek, za kterého pyšně vykvetly byrokratismus, nedostatek kontroly, korupce, vydírání, maloburžoazní degenerace? Nebo se vrátit k leninským principům, jejichž podstatou je demokracie, sociální spravedlnost, chozrasčot, úcta k čestnosti, životu a důstojnosti osobnosti?“ (/Jakovlev (2)/, s. 5)

Na adresu Andrejevové článku má Pravda vlastně jen jednu otázku: Jak takový článek mohl vůbec vyjít? „Dnes nejsou zakázaná témata. Časopisy, vydavatelství, studia si samy určují, co budou zveřejňovat. Ale článek 'Nemohu se vzdát svých principů' – to je pokus postupně revidovat stranická rozhodnutí. Na setkáních v ústředním výboru se nejednou hovořilo o tom, že sovětský tisk – to není soukromý obchod, že komunisté vystupující v tisku, redaktoři musí cítit odpovědnost za články a publikace. V daném případě časopis Sovětskaja Rossija, která, řeknu přímo, udělala pro perestrojku mnoho, se od tohoto principu odchýlila“ (/Jakovlev (2)/, s. 10).

„Kdekdo je připraven všechny problémy současného života vidět v tom, že noviny 'se rozežvanily, všechno posuzují, dělají zmatek ve veřejném mínění' atd. Je nutné si uvědomit: novinový materiál – to je druhotný jev. Prvotní – je v samém životě! Abychom nečetli o nedostacích v novinách – nemůžou být v životě“ (/Jakovlev (2)/, s. 16-17).

Závěr je typický pro tuto etapu perestrojky: „Spory, diskuse, polemika, ovšemže, jsou potřebné. Čekají na nás i v budoucnu. V budoucnu je nemálo i závalů, které jsou zaminovány minulostí. Odminovat je musíme všichni společně. Potřebujeme spory, které nám pomáhají perestrojku posouvat kupředu, vedoucí ke konsolidaci sil, k semknutosti okolo perestrojky, a ne k rozporům. Do XIX. všesvazové stranické konference už zůstává méně než tři měsíce. Bude to velká událost v životě strany, všeho lidu. Probíhá příprava na ní. Co je hlavní – přinést na ní zkušenost přestavby, analýzu toho, jak se její koncepce fakticky uskutečňuje v životě, jaké dává výsledky. Aby reálně viděli to, k čemu dochází, nové jevy v životě, komunisté musí události vést, a ne být na jejich chvostě. V. I. Lenin nejednou říkal: 'Pevná linie strany, její nenarušitelná rozhodnost jsou také faktorem stavu myslí, zvláště v nejostřejších revolučních chvílích...' Přestavba je věcí každého komunisty, vlastenecký závazek každého občana... Více světla. Více iniciativy. Více odpovědnosti. Více rozumět celé hloubce marxisticko-leninské koncepce přestavby, novému politickému myšlení. My můžeme a jsme povinni vzkřísit leninskou praxi socialistické společnosti – nejlidštější, nejspravedlivější. Pevně a nenarušitelně budeme následovat revoluční principy perestrojky: více otevřenosti, více demokracie, více socialismu“ (/Jakovlev (2)/, s. 17-18).

Článek představuje typickou perestrojkovou propagandu – nový jazyk, který se před nějakou dobou objevil a přitáhl pozornost mas, už začíná být fádni. Autor v něm neříká nic, co by čtenáři již mnohokrát v novinách a televizi neslyšeli. Pokud by – zřejmě sám Jakovlev – čtenářům prozradil to, co napsal Gorbačovovi v prosinci 1985, mohli by sami přemýšlet a hledat cesty – takto je režiséři a scénáristé perestrojky poučovali z výšin své vševědoucnosti a předkládali jim jen staré fráze. Lenin – demokracie – potenciál socialismu. A co si mají představit pod demokracií? Lenin byl vším možným, jen ne demokrat – kdyby jím byl, revoluce by se v Rusku nikdy nemohla uskutečnit. Autor článku evidentně Leninovo jméno tak jako socialismus zneužívá k čistě účelovému podepření perestrojky jako „jediné cesty“. Autor článku v Pravdě pro propagandu perestrojky, „nového politického myšlení“, použil staré sovětské propagandistické formy používané k nejrůznějším kampaním, a staré slovní fráze a zalykání se jménem Lenina, které měly čtenářům vtlouci do hlavy jediné: sami nepřemýšlejte, semkněte se, strana vše vymyslela za vás, a jestli chcete přemýšlet, pak přemýšlejte o hloubce našich myšlenek!

Andrejevová přemýšlela jinak – a ani na jeden konkrétní bod jejího článku Pravda nereagovala. Článek Pravdy zcela potvrdil tvrzení Andrejevové, že v perestrojce jsou určité názory,

kteře jsou nepohodlné, a tedy, jak novinářům – komunistům Pravda připomněla jejich povinnosti, že nemají mít na stránkách novin ani místo. Pokud jde o ono Jakovlevem oblíbené spojování Lenina s demokracií, pak Lenin nebyl demokrat ani v praxi a ani v teorii. Na základě Marxových textů označoval jako demokracii i diktaturu proletariátu („demokracie pro chudé, násilné potlačování odporu bohatých“ (/Lenin/, s. 175). V další fázi měla být „demokracie skutečně úplná stává se zvyklostí, a proto odumírá“ čili: „Úplná demokracie se rovná žádná demokracie. To není paradox, ale pravda!“ (/Lenin/, s. 175) To proto, že taková demokracie bude možná až v komunismu, kdy bude platit „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“. Do té doby si „proletářská demokracie“ bude muset ponechat alespoň určité prvky násilnosti vůči zbytkům vykořisťovatelských tříd.

Obavy autora článku o „maloburžoazní degeneraci“ stojí za pozornost v souvislosti s tím, že tehdy už byla v SSSR zahájena tak zvaná ekonomická reforma, která spustila proces postupného rozkrádání národního majetku – namísto maloburžoazní degenerace v zemi začala působit na rozkládající se sovětské plánovité ekonomice buržoazní vrstva, v níž se proplétala někdejší stranická nomenklatura a kriminální živly, jež se za Jelcina stala velkoburžoazií a brzy dosáhla až na stupeň oligarchie.

Se skutečně demokratickou diskusí to Pravda ani vůdčí mozky perestrojky nemyslely vážně. Názory blízké Nině Andrejevové sdílela zvláště část starší generace budovatelů socialismu a bojovníků proti fašismu, ale jejich obavy se nepovažovaly za rovnocennou součást demokratické diskuse. Postoj k Andrejevové se pro Gorbačova a Jakovleva stal kritériem práva zůstat mezi mocnými v řídicím aparátu strany. Zatímco Andrejevová ve svém článku považuje stalinismus za epochu, na jejímž ohromném technickém a mocenském skoku i hrdinství se podílely nejširší vrstvy lidí, kteří se pro ni doslova obětovaly, a perestrojková vlna protistalinismu se podle ní jejich hrdinství vysmívá, pro Gorbačova a Jakovleva byl Stalin jen synonymem pro statisíce a miliony mrtvých. Stranickým tajemníkům Gorbačov demagogicky tvrdil: „Andrejevová nás vyzývá k návratu do roku 1937“ (/Gorbačov (1)/, s. 391), takže otázka stojící před řídicími orgány strany zněla buď, anebo: „Kdo se ještě neorientoval, ať se orientuje a vylepšuje, kdo však přemýšlí v duchu Niny Andrejevové, musí odejít“ (/Gorbačov (1)/, s. 390).

Po reakci Pravdy bylo jasné, že perestrojka je pevnou součástí stranické line, o níž se nesmí pochybovat, ani dole ani nahoře – v řadách stranické elity (to umocňovalo její označování jako „revoluce“, které jako po celých uplynulých 70 let sovětské moci stále v sobě neslo cosi z posvátnosti, tedy nejvyšší pravdy, a tedy nekritizovatelnosti). Tak vůdci perestrojky dokázali, že nejsou schopni diskuse a ani ji nechtějí, jak v rámci komunistické strany, tak stranického vedení.

Druhá fáze perestrojky představuje přechod mezi počátečním optimismem (iluzemi) o tom, že socialismus je možné povýšit na nový stupeň, až k úplné deziluzi, do níž nakonec společenské vědomí upadlo během třetí fáze (tam, kde končí iluze o jednom společenském systému, začínají iluze o systému druhém). Gorbačov ani Jakovlev se v tomto období stále otevřeně nepřiznali, že by snad v Sovětském svazu chtěli aplikovat systém liberálního kapitalismu, a na veřejnosti stále perestrojku vyzdvihovali jako „revoluci v leninském duchu“.

Fráze perestrojky a zhoršující se život lidí v důsledku neúspěšných ekonomických reforem vyvolávaly k vůdcům perestrojky stále větší nedůvěru obyčejných lidí, obavy o osud státu zdaleka nesdílela jen Nina Andrejevová. Většina z nich si neuměla představit, že kdysi tak silný a ve světě respektovaný stát, jakým byl SSSR, by se měl již v nejbližších letech rozložit. Vasilij Grozin vzpomíná: „Jestli by mně v roce 1985 někdo začal říkat, že na konci roku 1991 se Sovětský svaz náhle 'rozpadne', považoval bych takového člověka za nenormálního. Byl jsem řadovým občanem s normální životní zkušeností mladého inženýra. Můj otec, mnohem zkušenější člověk, který se účastnil války, mi řekl o Gorbačovovi mnohem později, v roce 1988, že 'jestli tomu žvanilovi nezakrotí krkem, rozbije zemi'. Řekl to spíše s úzkostí než přesvědčením, a sám v takovou perspektivu příliš nevěřil. My všichni – sovětské lidi – na začátku přestavby a dokonce ani uprostřed nás ani nenapadlo hledat nepřítele sovětské moci na samém jejím vrcholu. Předcházející 'stagnační'

život a rétorika představby orientovaly naše vědomí na jiné problémy a na úplně jiné hrozby“ (/Grozin/, s. 5-6).

Gorbačovova definice socialismu v létě 1988

Na XIX. stranické konferenci přednesl Gorbačov svou představu o socialismu (v závorce kurzívou mé komentáře). Její jednání přenášela televize do celé země, názory se stále více diferencovaly, ale socialismus jako princip na ní zpochybněn nebyl.

„Vidíme socialismus jako systém skutečného, reálného humanismu, ve kterém je člověk skutečně ‚měřítkem všech věcí‘. Veškerý rozvoj společnosti od ekonomiky až po duchovně-ideologickou sféru je zaměřen na uspokojování potřeb člověka a na jeho všestranný rozvoj. A to vše se vytváří prací, kreativitou a energií samotných lidí. (*Vrcholným cílem byla v podstatě ideální společnost, což bylo jen pokračování dřívějšího směřování ke komunistické společnosti.*)

Vidíme socialismus jako systém efektivní a dynamické ekonomiky, založené na nejlepších výtobycích vědecko-technického pokroku a zajišťující nejvyšší produktivitu práce; ekonomiku, bezprostředně podřízenou uspokojování potřeb společnosti, která se jim pružně přizpůsobuje. (*Tak jako v komunistické společnosti i v tomto socialismu mají být vysoce efektivní ekonomika a věda.*)

Základem této ekonomiky jsou různorodé formy společenského a soukromého vlastnictví, organizace výroby, v nichž pracující reálně vystupují jako její hospodáři, zajišťuje se přímé spojení výtobků s výsledky práce. Plánované řízení ekonomiky je založeno na organickém spojení role centra při řešení strukturálních problémů s širokou autonomií výrobních jednotek jako výrobců zboží, které se chovají na základě chozrasčotu a samostatnosti a vyrábějí pro trh. (*Zde je zásadní rozdíl, v komunismu existuje jen jedno všelidové vlastnictví, ke kterému mají všichni členové společnosti stejný vztah, pro slovo soukromé vlastnictví Gorbačov použil raději pro část komunistů trochu méně vyzývavá slova „vyrábět pro trh“ a „chozrasčot“.*)

Vidíme socialismus jako systém sociální spravedlnosti, který kombinuje sociální ochranu životně důležitých potřeb člověka při práci, ochraně zdraví, vzdělání, bydlení, sociálním zabezpečení s důsledným uplatňováním zásady rozdělování podle práce, odstraněním všech forem rovnostářství a sociálního parazitismu. Jedná se o společnost..., v níž se odměňují materiálně i morálně schopnosti člověka, jeho plodná práce, mistrovství a talent. (*Skloubit tuto ochranu a současně „právo na úspěch“ je obtížné, jako zdroje odměňování; Gorbačov neuvedl kapitál a soukromé vlastnictví, což můžeme chápat buď idealismem Gorbačova, nebo – a to pravděpodobněji – jeho neochotou to posluchačům nebo sám sobě přiznat.*)

Vidíme socialismus jako systém vysoké kultury a morálky. Dědí a násobí nejlepší výsledky duchovního rozvoje lidstva, jeho bohaté morální zkušenosti. To je společnost... odmítající konzum, nedostatek duchovnosti a kulturní primitivismus... (*To je samozřejmé, socialismus vskutku vytvářel vyšší kulturu než kapitalismus a z nejen tohoto, ale i jiných Gorbačovových projevů je zřejmé, že minimálně toto vodítko do budoucnosti myslel vážně.*)

Vidíme socialismus jako systém skutečné lidovlády, v němž všichni pracující mají zajištěnu plnou možnost vyjádřit své potřeby a zájmy, podílet se na řízení společenských procesů; jako systém překonávající odcizení člověka od moci. To je – společnost socialistické samosprávy lidu, hluboké a skutečné demokracie v řízení ekonomiky, sociálních procesů, zákonnosti, otevřenosti a glasnosti. (*Krásná, ale zcela utopická předsta; Gorbačov, tak jako všichni jeho komunističtí předchůdci, mohl směřovat jen k nejvyšším mravním ideálům – alespoň ve slovech a leckdy pouze ve slovech.*)

Vidíme socialismus jako systém úplné rovnosti všech národů a národností... (*Rovněž ani zde nebyla změna oproti dřívější komunistické rétorice, ale idylická vize opět zcela mimo realitu – Gorbačov to pronášel, když v Náhorním Karabachu již probíhal ozbrojený střet a pobaltské republiky dávaly stále hlasitěji najevo touhu odejít ze SSSR.*)

A konečně, socialismus vidíme jako systém, jehož přirozenosti a zájmům organicky odpovídá směřování k míru, posílení spolupráce s bratrskými socialistickými zeměmi, navazování

normálních, civilizovaných vztahů mezi všemi národy a státy na základě demokratických principů rovnosti, nevměšování se, uznání svrchovaného práva národů určovat svůj vlastní osud.“ (/KPSS (1)/, s. 87-88) (*Gorbačov opět nebere v potaz realitu, minimálně Polsko dlouhodobě vykazovalo, že bratrskost vztahů je narušena, pokud kdy existovala, a jak ukázaly události na podzim 1989, ani v jiných východoevropských zemích podstatná část veřejnosti s bratrskostí vztahů nebyla spokojena.*)

Třetí fáze: léto 1988 – konec roku 1991⁵

Gorbačov, i když tvrdil, že se chce odtrhnout od éry stagnace, ztělesňoval všechny hříchy funkcionářů strany. Namísto realismu nabízel posluchačům zcela falešný obraz světa, usiloval o to, aby za každou cenu stál v čele procesů, i když postupně začal jen opakovat stále stejná slova a fráze – a rychle začal ztrácet autoritu u veřejnosti. Důvěra lidí se stále více přelévávala k jiným osobnostem (Jelcin), často i extrémním osobnostem a řešením.

V prvních dvou etapách třetí fáze Gorbačov i Jakovlev rozšiřovali představu o netřídnosti socialismu, který podle jejich představ nevznikl a ani nemusel vzniknout na základě třídního boje, ale byl výsledkem směřování celé dosavadní civilizace: „Socialismus nyní chápeme jako velkou ideu, jejíž kořeny tkví v humanistických základech světové kultury a univerzálního lidského myšlení“ (Gorbačov, Projev v Oděse, Izvestija, 19. srpna 1990, s. 3 in /Martens/, s. 144). Jakovlev ve svých projevech naznačoval, že pokud jde o socialismus, Sovětský svaz na tom není o mnoho lépe než zbytek světa, ba možná hůře: „Socialistická idea není vlastnictvím socialistů, ale dědictvím celého lidstva. Socialistická idea se objevila kvůli nedokonalosti světa, z věčné touhy člověka po spravedlnosti a své vlastní důstojnosti. Socialistická idea narazila též na jinou překážku – stalinskou kontrarevoluci. Je to skutečně kontrarevoluce, jak v teorii, tak v praxi a v sociálním obsahu“ (Jakovlev, Novoje Vremja, č. 44, 1990, s. 7-8 in /Martens/, s. 143-144).

Na síle a společenském ohlasu nabírají názory těch, kteří v SSSR chtějí zavést standardní systém více stran podle západního vzoru doplněný tržní ekonomikou. Trvalo ale poměrně dlouho, než se představy hlavních společenských sil zcela odpoutaly od socialismu či od představy, že

---

⁵ Třetí fáze perestrojky vyznačuje období od XIX. stranické konference konané v červnu-červenci 1988 až po rozpuštění SSSR ke konci roku 1991. V ní probíhaly zásadní změny v ústavě a ústavních orgánech (vznik nových orgánů, jako byly Sjezdy lidových poslanců, prezident), a současně s touto reorganizací státní moci dochází k její dezorganizaci (vyhlášení suverenity jednotlivých svazových republik, priorit republikového práva nad svazovým, rozkládá se mocenská soustava ve východní Evropě, jejímž centrem byl SSSR, a nakonec se rozpadá i sám Sovětský svaz). Je to období vysoce diferencované z hlediska geografie, času, cílů, osobností, hnutí a dalších subjektů účastnících se dění. Zhruba tuto fázi můžeme rozdělit do tří etap:

V první etapě (1989/1990) ideologicky a politicky dominantními celospolečenskými tématy byly: Vytvoření Sjezdů lidových poslanců, od nichž by potom odvozovaly moc Nejvyšší sověty a nová funkce prezidenta (do svolání prvního Sjezdu lidových poslanců v květnu-červnu 1989); boj za odstranění mocenského monopolu KSSS, který byl v sovětské ústavě – čl. 6 – zakotven ve formě „vedoucí úlohy“ KSSS ve společnosti (probíhal na 1. a 2. Sjezdu lidových poslanců, odsouhlaseno až na 3. Sjezdu lidových poslanců v březnu 1990). Sjezdy lidových poslanců se ukázaly jako zcela neakceschopná, mnohasethlavá tělesa, která sloužila především jako tribuny názorů a kde se vedly nekonečné ideologické i osobní spory. Oproti klasickým parlamentním tělesům měly mnohem větší pravomoci, tedy měly nikoliv jen zákonodárnou, ale i výkonnou moc, mohly rozhodovat o všech otázkách – tedy sloužily jakožto výraz skutečné nijak neomezované suverenity lidu. Jejich těžkopádnost nakonec zahubila nejen je, ale i celý stát – Sjezd lidových poslanců SSSR sám sebe rozpustil po puči či pseudopučí v srpnu 1991, Sjezd lidových poslanců RSFSR nechal zlikvidovat Jelcin, když sjezd začal klást překážky jeho liberálním reformám.

V druhé etapě (1990/1991) na pořad přišla dvě základní témata: ekonomická reforma a vyhlášení suverenity jednotlivých republik (RSFSR ji vyhlásila v červnu 1990, ostatní republiky ji následovaly), zásadní význam pro další vývoj mělo zvolení Jelcina prezidentem RSFSR (Ruské sovětské federativní socialistické republiky) v červnu 1991, když již od května 1990 zastával úřad předsedy prezidia Nejvyššího sovětu RSFSR.

Poslední třetí etapa třetí fáze nastala po nezdařeném puči či pseudopučí v srpnu 1991, který celý proces rozpadu SSSR a rozkladu komunistické moci urychlil a po němž dochází k zákazu činnosti KSSS, vyhlášení Ukrajiny o nezávislosti na SSSR (začátek prosince 1991) a 8. prosince se Jelcin s vůdci Ukrajiny a Běloruska dohodli o rozpuštění SSSR a jeho nahrazení Společenstvím nezávislých států.

budoucí vývoj by alespoň částečně socialistický měl být. Disident Sacharov hlásal teorii konvergence kapitalismu a socialismu ještě v lednu 1990, třebaže na sjezdech lidových poslanců byl hlavním bojovníkem za odstranění ústavního článku o vedoucí úloze strany ve společnosti. Teprve blížící se 3. sjezd lidových poslanců, který se měl sejít v březnu 1990 a také zvolit prvního sovětského prezidenta, donutil Gorbačova, který si pro volby potřeboval zajistit podporu, aby požadavek na zrušení vedoucí úlohy strany schválilo plénum ÚV – a sjezd následně jako ústavně nejvyšší orgán tento krok potvrdil. Postupně se uvnitř KSSS aktivizují i tradiční komunisté, kteří pochopili, že spíše než o nový „vylepšený“ socialismus dochází k ohrožení systému. V důsledku předchozích fází se do té míry aktivizovaly nejrůznější společenské síly a zájmy, že ideologicky se vytvořilo spektrum pluralitních názorů, mezi nimiž se již projevují antagonistické zájmy a cíle.

Tak zvané demokratické síly a hnutí si dlouho uchovávaly vzorce myšlení, typické pro jejich předchůdce, kteří kdysi do Ruska přinesly ideu komunismu. Demokracie se v jejich pojetí stala takřka kultickým předmětem, který ve svém obsahu zhmotňoval nejrůznější a nejvyšší „dobra“ – tak jako kdysi ideál komunismu. Ideál komunismu – to byla 1) ideální společnost, založená na vědě a technice, 2) společnost svobody, založená na sociální uvědomělosti a aktivní účasti a sebe-řízení, 3) společnost úplné sociální rovnosti a spravedlnosti, 4) společnost hmotné hojnosti pro všechny (kde budou na plný stupeň pracovat všechny zdroje společenského bohatství), 5) společnost duchovní dokonalosti (plnohodnotného rozvoje osobnosti), 6) společnost kolektivismu a vysoké organizovanosti... Dnes se stává zřejmým, že teorie a praxe výstavby komunismu (a jeho prvního stadia – socialismu) dokázaly svou naprostou nevhodnost. Ve všech demokratických stranách lidé žijí svobodněji, bohatěji a čestněji (Program Demokratické strany Ruska, květen 1990, Rusko: strany, asociace, svazy, kluby, kniha, 1992, s. 2 in /Lukin: 6/, s. 2).

Bylo typické pro tuto dobu, že jako konkrétní příklady „demokracií“ se výhradně uváděly materiálně vyspělé země, jako USA či státy západní Evropy, tedy země tvořící počtem obyvatelstva a územím jen malý podíl ze všech „demokracií“. A jestliže srovnání s USA nebo západní Evropou co do životní úrovně a „čestnosti“ života podle tehdejších demokratů v Rusku nevyznělo příliš příznivě pro Rusko, v případě jiných států by tomu bylo jinak – jaksi automaticky sami sebe povýšili nad tzv. rozvojový svět a zapomněli, že jestli se Rusko do tohoto světa nepočítá a tento svět v základních parametrech společnosti (např. gramotností, kterou měl SSSR vůbec nejvyšší na světě, dětskou úmrtností, kulturní úrovní, zdravotní péčí, úrovní vědy, počtem lidí žijících pod hranicí bída atd.) zásadně překračuje, jistě to není zásluhou „stalinských zločinů“. Iluze o tom, že v „demokratickém“ Rusku se všichni budou mít jako střední třída v Německu či ve Francii, byly bezmezné.

Jestliže ještě v roce 1986 Gorbačov na sjezdu strany bouřil proti imperialismu, v této fázi perestrojky se dospělo již k závěru, že neexistuje: „U nás je hluboce zakořeněný postoj... pohlížet na Západ jako na nestoudného plenitele rozvojových zemí. To je omyl. Značná část zemí třetího světa se stále staví za hesla 'nového ekonomického pořádku', a zapomíná, že voluntaristická ekonomická politika je nejčastější a hlavní příčinou katastrofálního stavu jejich ekonomik. Poučili jsme se z vlastní zkušenosti, kam vede nátlak na ekonomiku,“ prohlašoval jeden z hlavních poradců ministra zahraničních věcí (Vie Internationale, srpen 1989, s. 48-49, 52 in /Martens/, s. 116).

Slovo demokracie se před perestrojkou vyskytovalo v sousloví „socialistická demokracie“, u které se zdůrazňovala třídní podstata, nyní se začala obdivovat „demokracie civilizovaného světa“ – a s tímto civilizovaným světem se měl nyní Sovětský svaz smířit na bázi „všelidských hodnot“: „Hospodářské úspěchy Evropy a Severní Ameriky jsou neoddelitelné od všech ostatních tradičních složek evropské civilizace. Jsou to morální normy a myšlenky o lidském údělu, založené především na křesťanství, na zásadách demokracie rozvíjených po staletí... Jsme připraveni znovu se přihlásit k hodnotám evropské civilizace, které jsme posledních 70 let popírali pod záminkou třídních imperativů... Historie jasně prokázala, že ignorování nevyhnutelných a nutných zákonů tržní ekonomiky a odmítnutí norem demokracie a morálky, vypracovávaných v evropské civilizaci po staletí, s sebou přináší zpoždování vývoje“ (Gorbačov, Vie Internationale, A. Kolossovskij, srpen 1989, s. 43-45 in /Martens/, s. 108). Gorbačov nahradil „komunistické normy“ života a

myšlení, které hlásal dříve, „normami demokracie a morálky“ a marxistickou nutností „nutnými zákony tržní ekonomiky“.

V této době se již Gorbačov neodvolával na komunismus ani na Lenina – na něj se naopak začalo všeobecně pohlížet jako na bezprostředního předchůdce Stalinových zločinů (zcela kontrastní pozice Lenina ve dvou knihách: Dmitrij Volkogonov: Triumf a tragédie. Politický portrét J. V. Stalina I., II., 1989 /Volkogonov (1)/, a Dmitrij Volkogonov: Lenin. Politický portrét, 1994 /Volkogonov (2)/). Na „evropskou civilizaci“ se započalo dívat zcela nekriticky, podobně jako se předtím nekriticky pohlíželo na socialismus. Demokracie se stala jak ideálem, tak hlavní metodou, kterou sovětská společnost měla k ideálu dojít, a v demokratických iniciativách a hnutích tento ideál ztělesňoval tyto pozitivní stránky: 1) svobodu (někdy interpretovanou jako „demokracie“ v úzkém smyslu, 2) spravedlnost, 3) blahobyt, 4) duchovní a morální dokonalost (/Lukin: 6/, s. 4), a i když různá hnutí si všechny tyto aspekty vysvětlovaly poněkud různě, je zřejmé, že demokracie se stala především ideálem, ale spíše idolem tehdejší společnosti. Všechny čtyři aspekty byly dříve obsaženy v komunistickém ideálu.

Demokracie znamenala i radikální revoltu lidu od nadvlády státu – ale v tom nejširším významu, protože tehdejší ruská společnost přirozeně už neměla žádné zkušenosti s právním státem liberálního kapitalismu. „Demokracie – to je když lid závisí ne na vládě, ale vláda závisí na lidu“ (aktivista z Říjnové oblasti Moskvy A. J. Ljubošic in /Lukin: 6/, s. 5). Anarchisticko-nihilistické sklony ruského národa, o kterých psal filosof Berd'ajev, opět vyhrězly na povrch a stály u kořene toho, když Jelcin vyhlásil suverenitu RSFSR a nadřazenost jejích zákonů nad všesvazovými – a setkal se se sympatiemi. V tomto aktu mnozí ovšem spatřovali i akt určité historické spravedlnosti, když po celou dobu trvání SSSR se národní zájmy Rusů (jakožto národa podle Lenina nejvíce zamořeného „buržoazním nacionalismem“) poněkud přehlížely nebo přímo vykořeňovaly (nepřátelství k pravoslaví – ruská národní církev, dlouhá vláda ne-Rusů v čele státu apod.), třebaže svazové republiky si naopak stěžovaly na ruský nacionalismus.

Heslo „suverenity Ruska“ se stalo bojovou vlajkou, pod níž byl Svaz v roce 1991 rozebrán. Podobná argumentace se použila na ospravedlnění lhostejnosti, s jakou Rusko oficiálně přihlíželo k oddělení východní Evropy a pádu socialismu ve východoevropských zemích. V médiích, ale i v požadavcích různých stávkujících skupin se v roce 1989 objevil požadavek „ukončit podporu totalitním režimům východní Evropy“. V médiích se důsledně vykreslil obrázek toho, že spojenectví s východoevropskými státy je pro SSSR nevýhodné. Změny režimů ve východní Evropě perestrojková média uvítala. Proslulý perestrojkový magazín Moskovskije Novosti „ocenil“ někdejší komunistický režim v Bulharsku Todora Živkova slovy: „Bestiální charakter bulharské vlády byl známý a dalo se předpokládat, že se nezastaví ani před krveprolitím, aby se udržela u moci“ (/Martens/, s. 122). Na stránkách perestrojkového tisku se v té době zdálo, že tehdejší Sovětský svaz má vlastně jedině přátele, se kterými došlo k praktickému sbratření na bázi „všelidských hodnot“: Západ na čele se Spojenými státy.

Za léta perestrojky Gorbačov vystřídal mnoho ideologických poloh: od velkých ideálů Října a „leninského myšlení“, které si oblíbil na počátku, přes univerzalistický socialismus až k vzývání evropské civilizace a jejích norem („Nepřipomíná to poněkud hodnoty svobodných zednářů?“ podívovali se někteří představitelé KGB – /Fedorovski/, s. 91), a v posledních letech perestrojky dospěl k obhajobě liberalismu v ekonomice. Na XXVIII. sjezdu strany (červen 1990), svolaném předčasně pro narůstající krizové jevy ve společnosti, se „de jure“ rozhodlo o definitivním zrušení odmítání kapitalismu v SSSR (ale již v předchozích letech se pozvolna rozvíjel de facto), třebaže na půdě strany se stále stydlivě mluvilo o „tržní ekonomice“: „Nic nebrání tomu začít ode dneška transformovat státní podniky na akciové společnosti, vytvořit skutečnou svobodu podnikání, dát do pronájmu malé podniky a obchody, zahrnout do sféry obchodu a prodeje byty, akcie a jiné cenné papíry, část výrobních prostředků“ (Dokumenty a materiály XXVIII. sjezdu KSSS, Novosti, 1990, s. 17 in /Martens/, s. 152). V čem bude spočívat role komunistické strany? KSSS by měla svůj organizační a tvůrčí potenciál využít „k široké vysvětlovací kampani, aby učinila společnost schopnou se adaptovat na tržní vztahy“. „Ideologická práce strany spočívá v tom,

aby podnítila v obyvatelstvu 'hluboké pochopení, že přechod k trhu nemá alternativu'“ (Dokumenty a materiály XXVIII. sjezdu KSSS, Novosti, 1990, s. 112 in /Martens/, s. 112).

Většina delegátů XXVIII. sjezdu tvrdě kritizovala dosavadní průběh perestrojky a místo proti aparátu se postavila proti Gorbačovovi.⁶ Iniciativa v posjezdové době začala přecházet na síly, které se chopily příležitosti a energicky se snažily vyvrátit starý režim z kořenů (ten už ale v roce 1990 stejně neexistoval). Jelcin⁷ opustil stranické řady a jeho úřad předsedy prezidia Nejvyššího sovětu mu dával dostatečný prostor, aby vytvořil „druhé“ a časem i „první“ centrum moci ve státě.

V té době bylo všeobecně zřejmé, že ekonomické reformy uskutečňované svazovým premiérem Ryžkovem, Gorbačovovým člověkem, vedou k rozvratu a k všeobecné kriminalizaci ekonomiky. Média a část aktivní politické elity šířila iluzi, že jediným a pro obyvatelstvo snesitelným řešením je co nejrychlejší přechod na lidový kapitalismus. Výrazem toho byl na počátku roku 1990 vzniklý plán šokové terapie, nazvaný „500 dní“ Stanislava Šatalina a Grigorije Javlinského⁸, který předkládal zcela nerealistický projekt plného přechodu na tržní ekonomiku během 500 dní – posledních 100 dnů této etapy ekonomiky už měla začít růst (/Šatalin, Javlinskij/). Romantické představy o konečném výsledku rychlé tržní terapie nenechávaly občany Sovětského svazu na pochybách, že je to jediná cesta k všeobecnému blahu a štěstí: „Každý člověk, každý podnik, každé teritorium nebo suverénní republika najdou v předkládaném programu odpověď na své základní zájmy a dostanou s její pomocí možnost pracovat na realizaci těchto zájmů okamžitě, bezodkladně... Člověk, který si program se zájmem přečte, může se rozhodnout, co je pro něho osobně výhodné a dopředu určit, kdy a co je třeba dělat, co, od koho, v jakém objemu a za jakých podmínek bude potřebovat pro uskutečňování svých ekonomických práv a zájmů... **Nikdo nikomu nebude určovat druh a typ povolání, každý sám si podle své vůle zvolí a bude se orientovat podle svých možností a přání: stát se podnikatelem, nájemným zaměstnancem ve státních strukturách nebo manažerem akciové společnosti, zabývat se individuální pracovní činností nebo se stát členem družstva. Reforma předkládá občanům právo na ekonomické sebeurčení a stanoví taková pravidla, jejichž dodržování neumožní jedněm (lidem, skupinám lidí, podnikům nebo územím) zabezpečovat své zájmy na úkor poškozování ekonomických zájmů druhých. Právě svoboda volby je základem osobní svobody lidí, fundamentem odkrytí tvůrčího potenciálu osobnosti** (tuč. L.T.)... Vytvořený systém ekonomických vztahů a řízení národohospodářského komplexu jsou odpovědný za to, že v nejbohatší zemi lid milující práci žije na úrovni, která naprosto neodpovídá bohatství území, jeho talentu a úsilí. Lidé žijí hůře než pracují, protože buď nedělají to, co sami potřebují, nebo je s nimi děláno, plytvá se nebo se nevyužívají“ (/Šatalin, Javlinskij/, s. 9-10).

⁶ Přesto je výrazem jejich pozoruhodné neschopnosti, že ani tehdy Gorbačova nedostali z vedení strany. Tradiční komunisté Gorbačovovu linii označili za „léčbu komunismu kapitalismem“. Pro neshody nebyl na sjezdu schválen ani program strany, jen programové prohlášení. V předvečer sjezdu navíc ruští členové strany založili Komunistickou stranu RSFSR, což byl akt ztráty naděje, že se Gorbačova podaří odstranit z vedení. Pro tradiční komunisty to byla zřejmě poslední naděje, že v nějaké podobě zachrání v SSSR socialismus i celý stát – chyběla ale rozhodnost a odvaha, nedostávalo se ani silné osobnosti, která by odpovědnost vzala na sebe, nemluvě již o tom, že v případě takového obratu reálně hrozila občanská válka. Je otázka, jak by reagovala společnost v situaci, kdy se stále katastrofálněji vyvíjela ekonomika, zasažená Gorbačovovou perestrojkou, ale ovlivňovaná již několikaletým působením médií pohřbívajících socialismus a v nekonečném proudu článků opěvujících západní civilizaci. Snad by obrat pochopila, kdyby jí tradiční komunisté zaručili, že občanská práva v liberální formě nezruší. K tomu jim chyběl entuziasmus, schopnosti a hlavně je svazovaly iluze, které jim bránily pochopit, že jejich komunistická strana stále rychleji směřuje do bezvýznamnosti – a s tím stále narůstá hrozba rozpadu celého státu.

⁷ Už 20. října 1990 se Jelcinova politická skupina účastnila sjednocovacího sjezdu hnutí Demokratické Rusko, do kterého vstoupilo 19 společenských organizací a devět stran. Naopak Gorbačov zůstal téměř bez politické základny: Dovednou manipulací se sice udržel v čele KSSS, ale aparát a koneckonců ani většina členstva za ním příliš přesvědčivě nestála.

⁸ Na úrovni RSFSR byl plán „500 dní“ a doprovodné zákony schválen k 1. září 1990, ale jeho realizaci na celosvazové úrovni zabránil odpor N. Ryžkova, který chtěl ekonomické reformy vést ve směru hybridního programu, který by byl kompromisem mezi Ryžkovovým alternativním plánem a plánem „500 dní“. Plán „500 dní“ se stal základem až šokové terapie, spuštěné od 1. ledna 1992.

Po celou dobu třetí fáze sovětské vedení (gorbačovská garnitura, kterou postupně na ruské úrovni nahradila jelcinovská garnitura) uskutečňovalo zahraniční politiku založenou na „novém politickém myšlení“ a „všelidských hodnotách“, jak se maskovala skutečnost, že Sověti postupně zcela přejali pohled Západu na nejdůležitější aspekty zahraniční politiky (vzhledem k východoevropským zemím, rozvojovým zemím, Afghánistánu apod.). Několik schůzek Gorbačova s nejvýznamnějšími politiky Západu v rychlém sledu za sebou v roce 1988 a řada jeho prohlášení včetně těch, co se odehrála na půdě mezinárodních organizací, naznačovala, že sovětská zahraniční politika dá od případných zásadních politických změn ve východní Evropě ruce pryč, což se potvrdilo během roku 1989 – v Polsku, Maďarsku, NDR, Československu, Bulharsku i Rumunsku. Perestrojkový tisk už o východoevropských socialistických zemích nepsal jako o spojencích, ale o totalitních režimech. Východoevropské komunistické režimy také stále více sledovaly vývoj v SSSR s nelibostí. Na setkání Gorbačova s Reaganem v prosinci 1989 na Maltě, kdy už většina bývalých komunistických režimů ve východní Evropě padla, oba politici mohli konstatovat, že „ve Středozezemním moři utopili studenou válku“.

Finální etapa perestrojky⁹: „Pokus o záchranu“ SSSR a jeho rozpad

Katastrofálně se vyvíjející ekonomická situace, státní dezorganizace a kolize kompetencí daná neustálým přetahováním Jelcinova ruského a Gorbačovova svazového centra, ztráta bývalých spojenců ve východní Evropě, jejichž nové politické elity se orientovaly na Spojené státy, sjednocení Německa, tisíce bezprizorných bývalých vojáků z Afghánistánu a poté z východní Evropy, a permanentní úpadek sovětské armády, vyhlášení suverenity pobaltskými zeměmi i válka v Náhorním Karabachu, to vše mocenské a bezpečnostní složky muselo znepokojovat. „Puč“, ke kterému nakonec došlo, nebyl překvapením – překvapením bylo, že se stal tak pozdě a že byl pozoruhodně amatérský. „Puč“, který začal 19. srpna 1991 a trval tři dny, si předsevzal zastavit procesy vedoucí k rozpadu SSSR. Ve skutečnosti pučisté rozpad společného státu urychlili. Devastace autority KSSS i svazového centra po puči změnily psychologickou atmosféru v celém SSSR, což se projevilo i na prosincovém referendu o nezávislosti, které proběhlo na Ukrajině. Na rozdíl od březnového, kde se 70 % vyslovilo pro zachování SSSR, nyní se 90 % hlasujících vyslovilo pro ukrajinskou nezávislost (účast v referendu byla skoro 85 %).

Na puči je mnoho podivného, zcela nerozhodně se chovající těleso Státního výboru pro výjimečný stav mnoho vůle dát zemi do pořádku neprokázalo. V čele Výboru pro výjimečný stav, který v zemi převzal moc, stál sovětský viceprezident (tedy Gorbačovův zástupce a jeho dlouholetý osobní přítel) G. Janajev, mezi jeho členy byli předseda Nejvyššího sovětu SSSR A. Lukanov, ministr obrany SSSR maršál D. Jazov, ministr vnitra SSSR Pugo, předseda KGB V. Krjučkov. Gorbačovova role není zcela vyjasněna a ani on sám se k vyjasnění později neodhodlal. Je odůvodněný předpoklad, že s myšlenkou vytvoření Výboru vyslovil souhlas nebo ji dokonce sám inicioval, když viděl, jak daleko pokročil proces rozkladu Svazu a že moc přechází na Jelcina. Faktem zůstává, že v čele „puče“ stáli Gorbačovovi lidé a nevystoupila proti němu ani vláda SSSR jako celek.

---

⁹ Stále palčivějším problémem se stávala hrozba rozkladu státu – přesto, že většina veřejnosti (kromě několika neruských, zejména pobaltských republik SSSR) si přála jeho zachování. V Gorbačovem zorganizovaném referendu, které proběhlo dne 17. března 1991 ve velké části SSSR (Moldavsko, Gruzie, Arménie, pobaltské republiky se neúčastnily) a kde účastníci odpovídali na otázku: „Považujete za nezbytné uchování Svazu sovětských socialistických republik jakožto obnovené federace suverénních republik, v níž budou plně zaručena práva a svobody pro člověka jakékoli národnosti?“, myšlenka státní jednoty slavila zdrcující vítězství: Obyvatelstvo ve svazových republikách bylo pro zachování Svazu v průměru více jak třemi čtvrtinami (76,5 %), překvapivě nejmenšího souhlasu, nicméně taktéž vyjadřující vůli nezpochybnitelné většiny, dosáhla myšlenka jednotného Svazu v Ruské SFSR (71,3 %) a na Ukrajině SSSR (70,2 %). Ukázalo se, že ne vše, co se pojilo k sovětské minulosti, bylo mýtem – referendum, i když konané ve finální fázi perestrojky, kdy veřejnost byla seznamována s nejrůznějšími temnými stránkami minulosti, potvrdilo, že sovětské vlastnictví mělo reálný základ.

Svoji výzvu k občanům SSSR podepsali členové Státního výboru pro výjimečný stav (SVVS) 18. srpna a 19. srpna ji publikovala Pravda (mé poznámky k textu kurzívou v závorce):

„Krajané!
Občané Sovětského svazu!

Obracíme se k vám v těžký, kritický okamžik pro osudy Vlasti a našich národů!

Naše velká země se ocitla ve smrtelném nebezpečí! Politika reform, započatá z iniciativy M. S. Gorbačova, která měla být prostředkem zabezpečení dynamického rozvoje země a demokratizace společenského života, byla z celé řady důvodů zabrzděna. Na místo původního nadšení a naděje se dostavily nevíra, apatie a zoufalství. Moc na všech úrovních ztratila důvěru obyvatelstva. Politikaření vytěsnilo ze společenského života péči o osud Vlasti a občana. Rozmáhá se zlobný výsměch všem státním institucím. Země se v podstatě stala neovladatelnou. *(Gorbačov nebyl přímo obviněn za vznikající rozklad státu.)*

Extremistické síly, které využily svobody, porušují nově vznikající výhonky demokracie, nabraly kurz na likvidaci Sovětského svazu, rozpad státu, uchopení moci za každou cenu. Byly pošlapány výsledky celostátního referenda o jednotě Vlasti. Cynické spekulace o národních citech jsou jen kouřovou clonou pro uspokojování ambicí. Ani dnešní problémy svých národů ani jejich zítřek neznepokojují politické dobrodruhy. Vytvářejí atmosféru morálně-politického teroru a snaží se skrýt za štítem národní důvěry, a zapomínají, že jimi odsuzované a trhané vazby se vytvářely na základě mnohem širší národní podpory a ve staletém testu historie. Dnes by si ti, kterým jde v podstatě o svržení ústavního zřízení, měli před matkami a otci zodpovídat za stovky obětí mezinacionálních konfliktů. Na svědomí mají zmrzačené osudy více než půl milionu uprchlíků. Kvůli nim ztratily klid a radost ze života desítky milionů sovětských lidí, kteří ještě včera žili v jednotné zemi, a dnes se z nich v jejich vlastním domě stávají vyvrženci. Jaké by mělo být společenské zřízení, by měl rozhodnout lid a jemu se toto právo upírá. *(Extremistické síly nejsou konkretizovány, v takto obecné podobě to nemohlo nikoho vyděsit, „pučisté“ si nepřivlastňují právo rozhodnout o tom nejpodstatnějším – společenském zřízení, má o tom rozhodnout lid – jak, kdy, pomocí jaké procedury?)*

Místo toho, aby pečovali o bezpečnost a blaho každého občana a celé společnosti, často lidé, v jejichž rukou se ocitla moc, ji používají pro zájmy cizích národů jako prostředek bezcharakterního sebe-prosazování. Proudové slova, hory prohlášení a sliby jen zdůrazňují chudobu a bídu praktických činů. Inflation moci, která je horší než kterákoli jiná, ničí náš stát a společnost. Každý občan cítí rostoucí nevíru v zítřek, hluboké znepokojení o budoucnosti svých dětí.

Mocenská krize se katastroficky odrazila na ekonomice. Chaotické, samospádové klouzání k trhu způsobil výbuch sobectví – regionálního, resortního, skupinového a osobního. Válka zákonů a povzbuzení odstředivých tendencí se změnila ve zničení jednotného národohospodářského mechanismu, který se vytvářel v průběhu desetiletí. Výsledkem byl prudký pokles životní úrovně drtivé většiny sovětského lidu, rozkvět spekulace a stínové ekonomiky. Je nejvyšší čas říci lidem pravdu: pokud nebudou přijata naléhavá opatření stabilizovat ekonomiku, v blízké budoucnosti přijde nevyhnutelný hlad a nové kolo chudoby, od nichž je jen jeden krok k masovým projevům spontánní nespokojenosti s ničivými následky. Jen nezodpovědní lidé mohou doufat v nějakou pomoc ze zahraničí. Žádné letáky nevyřeší naše problémy, spása je v našich vlastních rukou. Nastal čas zjistit autoritu každého člověka nebo organizace

pomocí skutečného příspěvku k obnově a rozvoji ekonomiky. (*Charakteristika situace odpovídala reálné situaci v zemi.*)

Dlouhé roky ze všech stran slyšíme zaklínání o závazcích k zájmům člověka, péči o jeho práva, sociální ochraně. Ve skutečnosti byl člověk ponížěn, uvězněn v reálných právech a možnostech, dohnán k zoufalství. Před očima ztrácejí váhu a důvěryhodnost demokratické instituce, které byly vytvořeny vůlí lidu. To je výsledkem cílevědomých činů těch, kteří hrubě popírají základní zákon SSSR, fakticky provádějí anti-ústavní převrat a směřují k neomezené osobní diktatuře. Prefektury, radnice a další nelegální struktury stále více nahrazují lidem volené sověty... Slibujeme, že budeme vést širokou veřejnou diskusi o projektu nové svazové smlouvy. Každý bude mít právo a možnost v klidné atmosféře pochopit tento důležitý dokument a rozhodovat o něm, protože na tom, jaký bude Svaz, bude záviset osud mnoha národů naší velké země. (*Výbor chce pokračovat i v jednání o takzvané nové svazové smlouvě, nekonstatuje ani, jaké principy společného státu jsou pro něj nedotknutelné.*)

Máme v úmyslu okamžitě obnovit zákonnost a právní pořádek, ukončit krveprolití, vyhlásit nelítostnou válku kriminálnímu světu, vymýtit hanebné jevy, které diskreditují naši společnost a ponižují sovětské občany. Vyčistíme ulice našich měst od zločinců, ukončíme rabování bohatství lidu. (*To jsou jen řeči – jako by pučisté předkládali volební program a čekali, že je lid podpoří, místo toho mohla následovat konkrétní jména, zločiny, obvinění a hned oznámení, jak to budou členové Výboru řešit.*)

Stavíme se za skutečně demokratické procesy, za konzistentní politiku reformem vedoucí k obnově naší Vlasti a její ekonomické a sociální prosperity, což jí umožní zaujmout důstojné místo ve světovém společenství národů. Rozvoj země by neměl být založen na poklesu životní úrovně. Ve zdravé společnosti se stane normou neustálé zlepšování blaha všech občanů. (*To je přímo přihlášení se k perestrojce, která už ale u obyvatelstva ztratila důvěru.*)

Budeme rozvíjet multi-strukturální povahu národního hospodářství, podporovat i soukromé podnikání, poskytovat mu nezbytné možnosti pro rozvoj zpracovatelského průmyslu a služeb. (*V tom se Výbor podobá probíhající fázi perestrojky – také ona v principu nenegovala státní vlastnictví a také ona podporovala i soukromé podnikání.*)

Naším prvořadým zájmem bude řešení problémů potravin a bydlení. Všechny dostupné síly budou mobilizovány, aby splňovaly nejnaléhavější potřeby lidí.

Vyzýváme dělníky, rolníky, pracující inteligenci, všechny sovětské lidi, aby v co nejkratším čase obnovili pracovní kázeň a pořádek, zvýšili úroveň produkce, a tak se zásadně posunuli kupředu. Na tom závisí náš život a budoucnost našich dětí a vnoučat, osud vlasti. (*Pozoruhodná naivita Výboru, mezi jehož členy byli ministři obrany a vnitra, kteří by naivní být neměli: copak výzvy mohly v těchto oblastech něco samy o sobě změnit?*)

... Vyzýváme všechny občany Sovětského svazu, aby uznali svou povinnost ke své Vlasti a poskytli Státnímu výboru pro výjimečný stav v SSSR veškerou možnou podporu, snahám o vyvedení země z krize. (*Na základě prohlášení Výboru ale občané ani nevěděli, jak to bude s dosavadními nejvyššími orgány státu – prezidentem, Sjezdem lidových poslanců, atd.*)

Konstruktivní návrhy společensko-politických organizací, pracovních kolektivů a občanů budou vděčně přijaty jako výraz jejich vlastenecké připravenosti aktivně se podílet na obnovení letitého přátelství jedné rodiny bratrských národů a znovuzrození Vlasti“ (/GKČP/). (*Výbor žádá o návrhy, co a jak dělat – to je ale trochu pozdě, evidentně s žádnou velkou organizací nebo hnutím předem nebyly kroky konzultovány ani schváleny.*)

Výzva Státního výboru se vyznačuje v principu gorbačovskou rétorikou, na generálního tajemníka se také odvolává a vystupuje z pozice uskutečňovatelů skutečných reforem, dokonce se hlásí i k respektování soukromého podnikání – to všechno napovídá, že členové Výboru žádný negativní vztah ke gorbačovskému vedení ani k linii reforem v podstatě nemají, jen chtějí vymýtit katastrofické jevy, které ji ale provázejí – a jsou touto Gorbačovovou linií přímo vyvolány. To je rozpor, který vyvolává otázku, jaký typ lidí by se měl do služeb Výboru vlastně přihlásit. Skuteční nepřátelé perestrojky, kteří Gorbačova považovali za zrádce, případně za agenta cizích mocností a nacházeli se na krajních pólech politického spektra, a kteří by jistě byli ochotni podpořit proti gorbačovskému kurzu v zájmu zachování SSSR použití násilí – ti museli být gorbačovskou rétorikou odehnáni.

Výzva je také velmi mlhavá v definování nepřítele, který hrozí zemi a kvůli kterému Státní výbor musel převzít moc. A to nepřítele vnitřního i vnějšího. Text sice občany vyzývá k vlastenectví, ale nejsilnější apely v tomto směru nezazněly – například odkaz na Velkou vlasteneckou válku, kdy na oltář sovětské vlasti položilo život téměř 30 milionů občanů SSSR. Text svou naivitou, nekonkrétností nemohl oslovit ani ortodoxní komunisty (předseda Komunistické strany RSFSR, která měla statut organizační jednotky KSSS, už 3. srpna 1991 nazval Gorbačova „zrádce“), ani tradicionalisty (car, pravoslavná církev), ani nacionální bolševiky, ani všechny sovětské vlastence, kteří v truchlivé situaci SSSR viděli útok kapitalistického Západu. Přesto, že v svolání Výboru se nevolá ani po obnovení socialismu, ani se do zbraně ani k jakékoliv aktivitě nevyzývají speciálně komunisté (tedy současní členové strany – k bývalým komunistům patřili až na vzácné výjimky prakticky všichni členové tehdejší politické elity), po „potlačení“ ideově i organizačně impotentního puče vítězové – Jelcinova skupina – jako hlavní viníky „puče“ obvinila staré struktury a komunisty a využila situace k zákazu KSSS.

Z průběhu událostí z 19.-21. srpna 1991 vyplynulo, že Státní výbor operaci provedl, aniž by měl dopředu zajištěnou veřejnou podporu celé akci od alespoň nějakých trochu relevantnějších politických skupin či organizací a jejich aktivistů; zcela propadl v tom, že nebyl schopen na svou podporu zmobilizovat aspoň část veřejnosti v ulicích Moskvy. Ulici – nejprve v Moskvě, potom i v dalších velkých městech, naopak hned 19. srpna začali ovládat odpůrci Státního výboru na čele s Jelcinem – ten již první den pokusu o převrat přijel do Moskvy a přečetl zde z titulu ruského prezidenta prohlášení, v němž kroky Státního výboru prohlásil za protiústavní a všechna rozhodnutí výboru na území RSFSR za neplatná. Vyzval vojáky, aby se „reakčního převratu“ neúčastnili. Jeho účinkování na barikádách před „Bílým domem“, sídlem Nejvyššího sovětu RSFSR, a masová účast veřejnosti se staly symbolem demokratického hnutí.

Velitel Povolžsko-uralského vojenského okruhu a lidový poslanec SSSR generál A. Makašov upozornil na všechny absurdní skutečnosti, které provázely tento „puč“. Nejdříve byl vyhlášený výjimečný stav a teprve potom povolána armáda, v rukou opozice zůstaly leningradská televize, četné noviny, mezinárodní teletext, telefonní a telegrafní spojení, nerušily se západní vysílačky, šéf „junty“ na tiskové konferenci o Gorbačovovi mluvil jako o svém nejlepším příteli, který se brzy vrátí a bude s ním spolupracovat; převratu se neúčastnili známí představitelé KSSS, armády a společenských organizací, kteří se dávno stavěli proti kapitalistickému obsahu Gorbačovovy perestrojky, komunistů RSFSR, poslanecké skupiny Sojuz, internacionálního hnutí Pobaltí a Moldavska, „zatčený“ Gorbačov sledoval přenos z tiskové konference a jeho zeť natáčel videokamerou jeho prohlášení (/Česlav/, s. 138).

Státní výbor sice dokázal zmobilizovat část armády (obsadila celý střed Moskvy), ale ta příliš nevěděla, pro co a proti komu má případně bojovat – část se v noci na 20. srpna rozhodla přejít na Jelcinovu stranu, zbytek vyčkával. I bezpečnostní složky vyčkávaly, na krveprolití proti vlastním občanům se jako celek v žádném případě nechystaly. Podle šéfa moskevského KGB J. V. Savost'janova „v KGB a s ním souvisejících strukturách nastal rozkol. Menšina lidí pučisty aktivně podpořila a byla ochotna na Bílý dům zaútočit, ale drtivá většina pracovníků moskevské správy KGB, například všichni náčelníci základních operačních služeb, kategoricky prohlásila, že

do žádného krveprolití nepůjdou, ani kdyby jim za nesplnění rozkazu v podmínkách výjimečného stavu hrozil vojenský tribunál“ (/Savost'janov/, s. 14-15).

Po porážce „puče“ došlo k likvidování zbytků moci KSSS i její organizační jednotky KS RSFSR – 23. srpna pozastavil Jelcin jako ruský prezident činnost KS RSFSR a 25. srpna zbavil KSSS a KS RSFSR majetku nutného pro vykonávání jejich činnosti. Zcela symbolicky 6. listopadu 1991 – v předvečer výročí VŘSR – Jelcinův výnos o činnosti KSSS a KS RSFSR zcela zastavil jejich legální činnost včetně základních organizací na území Ruska.¹⁰ Gorbačov po ultimativním nátlaku Jelcina a Nejvyššího sovětu RSFSR komunistickou stranu rozpustil a vzdal se funkce generálního tajemníka, její majetek byl znárodněn. ÚV KSSS se rovněž rozpustil a Gorbačov také ukončil činnost svazové Rady ministrů SSSR. Po likvidaci KSSS a KS RSFSR byl odstraněn poslední svorník, který držel pohromě jednotný Svaz. 5. sjezd lidových poslanců SSSR (2.-5. září 1991) se na Gorbačovův návrh v podstatě samo-rozpustil. Úsilí 397 poslanců, kteří ještě chtěli vstoupit do procesu rozpadu státnosti a podepsali se pod výzvu lidových poslanců SSSR Alexandra Obolenského a Vladimira Samarina k prezidentu a nejvyššímu sovětu SSSR, aby svolali mimořádný 6. sjezd lidových poslanců, bylo ignorováno.

Už ke konci srpna, kdy bylo jasné, že následkem „puče“ se rozpad SSSR urychlil, se ve veřejnosti objevil názor, že skutečný puč nastal teprve nyní: protiústavní rozpuštění SSSR a jeho nejvyšších ústavních orgánů (to byla pravda). Nina Andrejevová, vůdčí osobnost bolševické frakce uvnitř KSSS, „puč konzervativců“ vyhlásila za zinscenovaný v zahraničí a Gorbačova za velmi pravděpodobně spolupracujícího s Jelcinem za řídicí osobu akce. Podle autorů podobných interpretací bylo ztroskotání Státního výboru pro výjimečný stav dílem „vítězství CIA“: „... CIA průběžně zásobovala Jelcina informacemi získávanými její agenturou v různých orgánech SSSR, včetně ozbrojených sil. Zejména ve dnech 19.-21. srpna šlo o detailní informace o pohybu vojsk a politické orientace velení jednotlivých ozbrojených složek, o připravovaných akcích státních orgánů atd. Navíc byl Jelcin v těchto dnech v neustálém telefonickém spojení s představiteli některých západních států, mj. s americkým prezidentem Bushem. Všechny takto získané informace měly značný význam pro úspěch Jelcinova kontrarevolučního 'protipuče'“ (/Česlav/, s. 141).

A. N. Jakovlev naopak obhajoval verzi, že Jelcin a jeho okolí byli vývojem událostí překvapeni. „Jak mi říkali nejbližší prezidentovi spolupracovníci, jelcinisté se chystali převzít moc na základě výsledků svobodných voleb zhruba za rok či půldruhého roku. Jenže moc jim najednou spadla rovnou na hlavu, jako kus ledu ze střechy“ (/Zubov/, s. 535). Sám Gorbačov, přirozeně, hájí tezi, že v srpnu 1991 byl zrazen on sám: „Zrada mně dobře známých lidí, kteří za mými zády připravili a provedli puč, mnou hluboce otřásla. Ale hlavně jsem obelhal já sám sebe, když jsem přecenil jejich lidské, morální a politické kvality. Musím konstatovat, že na samém vrcholu perestrojky... mnou vybraní 'kandidáti' cynicky zradili demokratické cíle a ideály, díky kterým byla v určitém smyslu slova započata obnova země, státu, společnosti. Dali přednost silovým prostředkům, politice zastrašování, podvodů, nemluvě o nezákonných praktikách“ (/Gorbačov (1)/, s. 431).

Gorbačov se úřadu prezidenta SSSR vzdal 25. prosince 1991, když se odvolal na proces vytváření Společenství nezávislých států.¹¹ Perestrojku a své účinkování v politice ve svém posledním projevu ve funkci prezidenta SSSR hodnotil pozitivně. Ocenil, že společnost dostala svobodu a osvobodila se také politicky a duchovně, realitou se staly svobodné volby, svoboda tisku, náboženské svobody, zastupitelské orgány a systém více politických stran. Mezi úspěchy uvedl, že za nejvyšší hodnotu byla prohlášena lidská práva, že započal pohyb směrem k mnohasektorové ekonomice, byla potvrzena rovnoprávnost všech forem vlastnictví. V mezinárodní politice byl podle

¹⁰ V listopadu 1992 byly tyto výnosy Ústavním soudem prohlášeny za zčásti neústavní - byla povolena činnost základních organizací, ale ne centrálních orgánů, za neústavní bylo prohlášeno i zabavení majetku stran, který pocházel z členských příspěvků.

¹¹ „Drazí krajané! Spoluobčané! S ohledem na situaci týkající se vytváření Společenství nezávislých států ukončuji svou činnost v úřadu prezidenta SSSR...“ (/36/)

něj největší úspěch, že se skoncovalo se studenou válkou, zastavily závody ve zbrojení a šílená militarizace země, která podle něj znetvořila sovětské hospodářství, společenské vědomí a morálku.

Komentář občana SSSR (z roku 1994), vzpomínajícího na Gorbačovův projev a „zásluhy“, které si Gorbačov ve svém tehdejší projevu připsal, ale mnoho optimismu neobsahuje, vidí situaci nikoli prizmatem abstraktních hesel, ale reality:

„Lid chápal, že život se stal (během perestrojky – pozn. L.T.) pro většinu obyvatelstva mnohem horším než dříve v SSSR. A bylo to zřejmé: nekonečné fronty na potraviny, neustálý růst cen. Nyní, ve svém projevu na rozloučenou, exprezident mluvil o mnohasektorové ekonomice, která taková ale v podstatě nebyla... Dále hovořil o vzniku farmářství, o tom, že tyto iniciativy začaly nabírat na síle, poté o naší sociální ochraně, o nových tržních vztazích. Nyní se mi, po třech letech, zdá, že jako by stál u počátku něčeho dobrého, co k nám všem přichází, ale ještě jsme to úplně nepochopili, a proto to ani nepřijímáme. Nyní už jsme si všichni vědomi, komu a co se od těch změn dostalo... A kolik se vedlo rozhovorů o těch známých „kupónech“, o privatizaci. Ve skutečnosti se dělily základní výrobní prostředky: stranická nomenklatura vyklízela cestu ruské oligarchii. Pod vlivem inflace se v prach rozpadly prosté úspory sovětských občanů. Veškerá akumulace, která se roky odkládala, se zřítla beze stopy.

Potom Michail Sergejevič říkal, že se skončila studená válka, že zmizela hrozba světové války. Objevila se naděje na kontrolu jaderných sil. Jen jaká byla cena, kterou za to sovětské lidi zaplatili? Ne snad rozpadem své země? Hrozba takové války je možná skutečně odstraněna, ale stále jsou zde určité pochybnosti. Již nyní, v roce 1994, mohu napsat, že nesčíslné lokální potyčky za národní samostatnost jsou také války, kde jedni lidí zabíjejí druhé. A ačkoli exprezident ve své řeči mluvil o jakýchsi mírových demokratických principech, je vidět, že v tom okamžiku mu na mysl nemohlo přijít, že nový „demokrat“, prezident Ruska Boris Jelcin rozstřílí tanky svůj demokraticky zvolený parlament.

Potom Gorbačov promluvil o mnohonárodnostním charakteru Ruska, o hledání nových přístupů v této složité otázce. Jedinou národnostní otázku, kterou v době své vlády vyřešil, bylo přesídlení krymských Tatarů do jejich historické vlasti. A to, zdá se mi, se ani zde neobešlo bez intervence jeho manželky Raisy Maximovny. A z druhé strany toto svým způsobem vytvořilo množství problémů na Krymském poloostrově. Potlačované Tatary už na Krymu nikdo nečekal a to zrodilo své vlastní národnostní napětí.

V řeči na rozloučenou zazněla i slova o zásluhách perestrojky na tom, že se skončilo s představou rovnostářské psychologie. Ano, nyní, po třech letech, je to ještě významnější. Byl jsem v Moskvě před rokem a na vlastní oči jsem viděl fungování tohoto perestrojkového principu: dobře oblečený pán v klobouku a chudá matka se špinavým dítětem v náruči. Nyní už to nikoho neudivuje, tak se skončilo s rovnostářskou psychologií. Myslím, že takové kontrasty být nemají, ale v zemi byly po celou dobu.

Ve svém projevu na rozloučenou Michail Sergejevič promluvil o tom, že starý systém se zhroutil, a nový ještě nefunguje, a že v tak obrovské zemi, jakou je Rusko, zásadní změny nemohou proběhnout bezbolestně. A co dělala jeho vláda, která selhala, aby nový systém fungoval?

Může jedním z faktorů celého toho neúspěchu být nevýhoda vlády jedné strany? A na druhé straně čínští komunisté přece mohli bezbolestně přejít do kapitalistických poměrů. Zde stojí za zmínku, že tento přechod provázely velké investice amerického kapitálu do země s levnou pracovní silou.

Na konci řeči zazněla Gorbačovova slova o vymoženostech posledních let. O jakých vymoženostech mluvil? O čem? Ekonomika byla v úpadku, objevila se nezaměstnanost, pracovníci začali stávkovat, inflace! Na krajích bývalého impéria je

národní nepřátelství, každý chce vládnout ve svém regionu, objevili se uprchlíci...“ (/Birt/)

Velké demokratické finále: „čestnější“, „blahobytnější“ a „spravedlivější“ život v době jelcinovštiny

Období po roce 1991 je logickým vyústěním a pokračováním procesu perestrojky: jednak z hlediska kádrů – všechny hlavní osoby byly nejaktivnější činitelé perestrojky, kteří její pohyb vždycky popoháněli kupředu a stěžovali si na brzdicí sílu „konzervativců“ (prezident Jelcin, starostové Moskvy a Leningadu – Sankt Pěterburgu Popov a Lužkov, předáci a aktivisté hnutí Demokratické Rusko, klíčoví funkcionáři médií, šéfredaktoři nejznámějších perestrojkových časopisů apod.), jednak z hlediska svého sebeoznačení – demokraté, bojovníci proti totalitnímu komunistickému režimu, neúnavní tepatelé zločinů komunismu, obhájci glasnosti, spolupráce a přátelství se Západem, a koneckonců i z hlediska konkrétních programů a zásad, které postupně uváděli v život už během perestrojky. Naplno se jim k tomu ale otevřel prostor až po pseudopuči v srpnu 1991 a odstavení jediné síly, která jim v tom mohla bránit na celosvazové úrovni, KSSS, případně její organizační součásti ruské komunistické strany, ale i celých nejvyšších ústavních orgánů moci, jako byl Sjezd lidových poslanců SSSR a Nejvyšší sovět SSSR, jako bylo přijetí západní formálně demokratické právní podoby státní moci, parlamentní systém, „ochrana práv člověka“, „nezávislost soudů“, „právní stát“ a v neposlední řadě i ekonomický systém, který podle demokratů a demokratického tisku patřil k „civilizovaným společnostem“, tedy systém soukromého vlastnictví.

Jak demokraté naplnili sliby, které dali občanům Ruska? Vznikla na troskách SSSR společnost produkující vyšší ekonomický blahobyt, spravedlivější rozdělení tohoto blahobytu, společnost, kde se občané mohou cítit bezpečně ve svých „základních lidských právech“, kde nikdo nikoho „nebude nutit, co má dělat“, kde jasná ekonomická pravidla zajistí občanům „ekonomické sebeurčení“ a znemožní, aby „jedni (lidi, skupiny lidí, podniky nebo území) zabezpečovali své zájmy na úkor poškozování ekonomických zájmů druhých“ (/Šatalin, Javlinskij/, s. 9)? Anebo, když bychom se podívali na sliby strůjců perestrojky Gorbačova a Jakovleva – jak se „urychlil sociálně-ekonomický rozvoj“, „uvolnila tvůrčí aktivita mas“, „hluboce demokratizoval hospodářský život“, „masy se reálně účastnily na plánování, řízení a realizaci“, „celkově zvýšená odpovědnost v ekonomice“, tedy, jak se život stal, „čestnější“, „blahobytnější“ a „spravedlivější“?

Následující část statě je obrazem reality, do které se země sesunula od roku 1992; není a nechce být všestrannou analýzou ekonomických, politických a sociálních dějů v jejich komplexnosti. Realie jelcinovského, případně post-jelcinovského období nás zajímají z hlediska etiky vládnoucí skupiny, stupně humanity a podmínek života, které lidem připravila a nese za ně plnou zodpovědnost, ekonomické spravedlnosti, právního bezpečí lidí, tedy všech nejvyšších ideálů, které si strůjci perestrojky vetkli do svého štítu a které jelcinovská skupiny demokratů vzývala v posledních letech gorbačovské perestrojky, když svoji „radikální“ cestu vyzdvihovala na nejvyšší ekonomický i morální stupeň.

Ekonomické sebeurčení, odpovědnost, iniciativa mas, ekonomická demokracie, respekt k soukromému vlastnictví, kapitalismus

Šoková terapie, jež byla hlavní metodou transformace ekonomiky, na jedné straně umožnila rychlé závratné bohatnutí kriminálně-ekonomických skupin, napojených na politickou a policejní sféru, které uměly využít probíhajících ekonomických procesů (liberalizace vnitřního a zahraničního obchodu, volná tvorba cen a trochu později i masová privatizace pomocí kupónů „podle českého vzoru“), a na straně druhé ožebračila ohromné vrstvy ruského obyvatelstva. Prakticky během roku v důsledku závratné inflace (2 500 % v roce 1992, což znamená, že za jeden

rok se ceny zboží zvedly 25krát! – /Zubov/, s. 545) lidi přišli o veškeré úspory a z jejich mezd a platů se staly žebračky. Někdejší střední vrstvy sovětské společnosti byly smeteny, velká masa lidí byla nucena nadále živořit. Inflation ale reálnou kupní sílu lidí a jejich úspory nepřestala dál ničit – v roce 1993 byla 1 000 % (The Reform Prescription for Russians is Stronger democracy. By Anders Aslund, IHT, 25.11.1993 in /Martens/, s. 210), zatímco na Ukrajině byla v témže období ještě mnohem katastrofálnější – 10 000 %, tedy ceny se zvedly během jednoho roku 100krát (The Reform Prescription for Russians is Stronger democracy. By Anders Aslund, IHT, 25.11.1993 in /Martens/, s. 210). Gajdarovská šoková terapie jen urychlila ekonomickou katastrofu a kriminalizaci ekonomiky, která již probíhala mnoho let předtím. Už na koci roku 1991 odcházejí přední vědecké a kulturní kádry do zahraničí, spisovatel Danil Granin konstatuje, že „rozvrácená ekonomika by je mohla stěží potřebovat“ (/Zubov/, s. 546). Stát financuje vědu a kulturu jen minimálními částkami, nejsou peníze na obnovu laboratoří, někdy ani na vytápění a elektřinu vědeckých místností.

Lidé ztrácejí práci, i když se neobjevují v oficiálních statistikách nezaměstnanosti – na konci roku 1993 je registrováno jen 700 000 nezaměstnaných, reálný počet se pohyboval na 20 milionech (NRC, 16.12.1993: Schok zonder therapie in /Martens/, s. 210). Už počátkem roku 1992 značná část obyvatelstva – 85 % – žila pod úrovní životního minima a jejich příjmy nestačily ani na nákup základních potravin. „Životní minimum se v Moskvě pohybuje mezi 1 300 a 2 000 rubly, takže důchod ve výši 542 rublů (únor 1992) – což je cena půldruhého kila salámu – samozřejmě nemůže odpovídat ani nejelementárnějším existenčním potřebám“ (Alexandre T. Samorodow, Revue Internatioanle du Travail/Mezinárodní úřad práce, svazek 131, 1992, č. 3, s. 361, 363 in /Martens/, s. 210). Na hranici fyziologického přežití se propadly významné vrstvy sovětské inteligence a zdravotníků. Životní minimum bylo úředně stanovené na 3 500 rublů, minimum, které člověk potřebuje pro fyziologické přežití, bylo 800 rublů. Moskevští učitelé nebo ošetrovatelky vydělávali v průměru 750 až 800 rublů, tedy ocitli se přesně na hraně přežití. Lékaři vydělávali od 1 000 do 1 400 rublů, tedy byli lehce nad hranicí a na rozdíl od ošetrovatelek či učitelů si mohli alespoň koupit knihy, sešity nebo oblečení (Jean-Jack Marie, Le Mond Diplomatique, červen 1992, s. 13 in /Martens/, s. 210). Zima v '92 patřila k těm nejhorším v ruské historii. Bezdomovci mrzli na ulicích, lidé umírali hladem.

Bývalí starostové Moskvy Popov a Lužkov vzpomínali na jedno zasedání v únoru 1992, které se zabývalo financováním sociálních programů a které vedl tehdejší premiér Gajdar. Posuzovaly se sociální otázky týkající se výstavby škol, důchodů, které se tehdy smršly téměř na nulu, a úspor občanů, které se taktéž proměnily v prach, a jeden z autorů zprávy Gajdara informoval o tom, že v Zelenohradě lékaři zaznamenali 36 úmrtí hladem. „Na to Gajdar odpověděl jednoduše: 'Probíhají radikální změny, s penězi je to těžké, a odchod z života lidí, kteří nejsou schopni čelit těmto změnám, – to je věc přirozená.' Tehdy se ho zeptali: 'Jegore Timureviči, a pokud by mezi těmi lidmi byli vaši rodiče?' Gajdar se usmál a řekl, že na hloupé otázky nemá chuť odpovídat“ (/Popov, Lužkov/).

Ženy, které se nebyly schopné materiálně postarat o výchovu dětí, šly raději na potrat, v Rusku se začala prudce snižovat porodnost. Moskevská radnice odmítala zveřejňovat statistiky, protože si mnoho důchodců vzalo život. Rodiče posílaly své děti do sirotčinců. Podle údajů OSN se po roce 1991 na území SSSR uzavřelo více než 32 000 předškolních zařízení, uzavíraly se paláce pionýrů s jejich kroužky a sportovními sekcemi (/Govoruchin: 13/). V roce 1992 byl rozpočet na zdravotnictví snížen o 39 %, „kdo chce skutečnou lékařskou péči, musí jít k soukromníkovi. Veřejné nemocnice nemají úvěr na nákup potřebných léků“ (ekonom Kalganov, Le Mond Diplomatique, listopad 1992, s. 21 in /Martens/, s. 213). Nejsou léky, nemocnice se hrouť, vrací se tuberkulóza (Le Mond Diplomatique, červen 1992, s. 13, září 1992, s. 3 in /Martens/, s. 213). V důsledku sociální katastrofy spojené s prudkým zhoršením kvality a kvantity zdravotní péče nastoupil proces depopulace Ruska – počet zemřelých převyšoval počty narozených.

Katastrofální ekonomická politika byla stabilní součástí 90. let. Pád rublu v roce 1998 zapříčinil, že ohromné množství lidí opět přišlo o své úspory a skokově se snížila cena (už tak

laciného) rublu k dolaru (o 400 %). Inlace v tomto roce vyskočila na 96 % a v roce 1999 na 35,9 % a reálný průměrný příjem na obyvatele se snížil o 250 % (/Zubov/, s. 576).

Privatizace kuponovou metodou – 25 000 středních a velkých podniků (/Zubov/, s. 551) znamenala koncentraci ekonomické moci v rukách kriminálních živlů, které prostřednictvím zakládaných fondů získaly akcie někdejších sovětských podniků. Zdrucující většina z těchto investičních fondů zmizela beze stopy. Do této doby všeobecného okrádání většiny občanů a ohromného bohatnutí menšiny využívající ke svému bohatnutí kriminálních metod a podvodů spadá vznik ruských oligarchů, kteří se brzy stali i nejvýznamnější politickou silou v zemi, a tak dokázali neoddelitelnost politické a ekonomické moci a iluzornost „nezávislosti práva“.

Základem impéria Borise Berezovského se stala firma LogoVaz, která začala paraziticky vydělávat na podniku AvtoVaz, někdejší pýchy sovětského automobilového průmyslu – vozidla určená pro zahraniční trh byla ve skutečnosti prodána v Rusku, ovšem odběratelé je platili v cizí měně, a to vždy s prodlouženou platební lhůtou a přednostními podmínkami. Vozidla Berezovskij nakupoval za nízké ceny a draze je prodával podniku, který ztrácí peníze (/Traquet/, s. 33). Pak navázal spolupráci s americkou firmou General Motors a lživě vyhlásil záměr vytvořit „lidové vozidlo“ – od ruských občanů, kteří od něj nakoupili depozitní certifikáty, vybral 50 milionů dolarů. Po zhroucení projektu hodnota certifikátů klesla na nulu, Berezovskij přirozeně nikomu peníze nevrátil a ani nemusel vracet (/Traquet/, s. 4). Během krátké doby se zmocnil ohromného ekonomického bohatství, získal exkluzivní přístup do intimního okolí prezidenta Jelcina (kam uvedl i dalšího, o něco mladšího oligarchu Romana Abramoviče) a stal se i mediálním magnátem, ovlivňujícím myšlení nejširších vrstev ruského obyvatelstva. Ke konci roku 1999 získal vydavatelství Kommersant a stal se vládcem největší mediální skupiny, a na začátku roku 2000 už kontroloval množství novin, časopisů, rozhlasovou stanici „Naše radio“ a televizní společnosti ORT (První kanál) a MNVK (TV-6).

Berezovskij byl spolu s dalším oligarchou Gusinským členem ruské delegace na Světovém ekonomickém fóru v Davosu v roce 1996, právě v době, když se blížily prezidentské volby a zdálo se, že Jelcin musí prohrát se svým vyzyvatelem komunistou Zjunganovem. Sedm bankéřů (Berezovskij, Gusinskij, Chodorkovskij, Smolenskij, Potanin, Fridman a Vinogradov) spojilo svoji ekonomickou moc a lvím podílem prostřednictvím ohromné sítě jimi ovládaných médií nakonec přivedli Jelcina do úřadu prezidenta i podruhé – ještě předtím se ale dva rozhádaní oligarchové Berezovskij a Gusinskij, jejichž televizní kanály šly nemilosrdně proti sobě, museli v Davosu usmířit: 3. února Berezovskij pozval Gusinského do svého hotelového pokoje a nabídl mu uzavřít proti Zjunganovovi pakt, přičemž využil citlivé noty, která oba spojovala: „Volodko, víš co udělají komunisti, až se dostanou k moci? Zavrou tě do vězení, protože jsi bohatý Žid“ (Alex Goldfarb a Marina Litviněnková, *Meurtre d'un dissident*. Paříž: Robert Laffont, 2007, s. 81 in /Traquet/, s. 47).

Právní stát, ochrana osobnosti

Právo se v době jelcinovštiny stalo právem bohatšího a právem silnějšího – bez ochrany „kryše“ (střechy), tedy ochrany mafie, nebylo možné obchodovat a pro velké bossy často nebylo radno ani jezdit po ulici. Podnikatelé a prodejci, ať už v kamenných obchodech či stánkaři, museli čekat návštěvy svalnatých mužů, kteří jim přišli nabídnout „ochranu“ – cena za ni obvykle byla 10 % ze zisku (/Govoruchin: 8/), a pokud dotyční odmítli, začaly se dít vskutku nebezpečné věci: zásoby zboží mizely, v obchodech docházelo k požárům a někdy se začaly dotýčným dít nehody. Celá země zakoušela hlad po penězích – ti nahoře proto, že jim mohly dopomoci k ještě větším penězům, ti úplně dole, aby alespoň přežili. Peníze se hodně půjčovaly za vysoký úrok, neplatiče ale k platební disciplíně mafie dovedly přivést velmi tvrdými cestami.

Jak to v prosinci 1985 požadoval Jakovlev: „Člověk má mít důvěru v loajální a operativní posouzení svých potřeb, stížností ze strany kompetentních lidí a organizací“ (/Jakovlev/, s. 4). Jak to požadoval perestrojkový tisk? Je potřeba zbavit se balvanu komunistické minulosti, abychom mohli žít „civilizovaně“ a „demokraticky“. Už od prvopočátků perestrojky (a často mnohem dříve)

docházelo k prorůstání kriminální, ekonomické a politické sféry, k čemuž přispěl i menší dohled nad nomenklaturou, které za Gorbačova stranický sekretariát zrušil povinnost prokazovat původ peněz při nákupech nad 10 000 dolarů. Policie a právní systém tehdy respektovaly „telefonní právo“, kdy bylo běžné vměšování moci do konkrétních kriminálních případů.

Rusko mělo být podle ústavy „právní stát“, ale práva se člověk bez konexí – případně bez mafiánů, kteří by spravedlnosti patřičně vysvětlili, jak se má chovat – nedovolal: režisér a autor knihy Velká kriminální revoluce Stanislav Govoruchin vidí kořeny totálního bezpráví jelcinovské éry v tom, že za sovětské éry se ostře rozcházela teorie a praxe – „už od nejhranější doby se student – právník učí lži a licoměrnosti, dvojímu myšlení, tomu, že všechny vyučované předměty jsou ‘teorie’, a v praxi je vše naopak, a tak to také má být. U nás je zvyk myslet si jedno, říkat druhé, a dělat třetí“ (/Govoruchin: 4/). V podmínkách soukromého vlastnictví, kapitalismu, kde reálnou mocí a reálným právem člověka jsou peníze, je právo založené na rovnosti jednotlivců čistou fikcí – litera takového zákona není použitelná těmi, kteří ho nejvíce potřebují, ale nemají na jeho využití peníze a patřičné kontakty a znalosti, a naopak peníze, kontakty a znalosti mají ti – kteří mají peníze. Ti naopak dosyta využijí „dělbu moci“ různých ramen státní moci, „presumpci nevinu“, „právo na obhajobu“ a všechny další atributy. A pokud přesto nevyhovuje zákon, zbývají politici, kteří zákon změni. Zákon se rozešel s praxí ještě radikálněji než za sovětských dob a Rusové „problém, nad kterým se nejedno století bijí západní učené právníci – o vztahu zvyku a zákona“ – vyřešili velice jednoduše – v Rusku „je zvyk nedodržovat zákon“ (profesor M. M. Agarkov in /Govoruchin: 5/).

Teritoriální mafie se zabývaly všemi druhy kriminální činnosti: hazardními hrami, vykořisťováním prostitutek, raketýringem, šizením, vraždami, krádežemi, výrobou falešné vodky, výrobou a produkcí narkotik apod., ale stále více i legální činností, jako je provozování bank, kasin apod. Ohromnou moc mafie získala ve sféře týkající se ropy – černého zlata, která se stala jejich kořistí potom, co stát na počátku 90. let naftový průmysl předal do soukromých rukou. Mafie se zaměřila i na oblast sportu, ale i na vykrádání starožitných památek, jako jsou pravoslavné ikony, a jejich vývozem z Ruska na Západ. Během 90. let aktivně působila i v oblasti prodeje bytů – k 1. červenci 1994 z 22 000 Moskvánů, kteří prodali svůj byt, beze stopy zmizelo 9 262 lidí (/Govoruchin: 20/). Odhaleno bylo 22 kriminálních skupin, které se machinacemi bytů zabývaly. Policejní orgány se takovými případy nijak zvlášť nezabývaly a řídily se zásadou „žádné tělo – žádná práce“.

Mafie se dostávaly do stále těsnějšího vztahu se státem a ve městech, kde z krvavého boje vyšla vítězně jedna skupina, která ve městě získala monopol, vznikli tak zvaní „černí“ nebo „šediví“ starostové, což jsou vůdci mafiánských skupin, kteří ve městech drží skutečnou moc. Vynikající organizace mafií, disciplína, solidarita – při uvěznění člena se mafie postará o živobytí členů jeho rodiny – kontakty na policisty, soudce, politiky – to vše z nich činí klíčový prvek ruského politického a ekonomického života v demokratické éře. Vorové v zákoně se obvykle zdržují mimo Rusko, žijí v luxusu a ovládají velkou síť dealerů drog, zlodějů aut, pašeráků cigaret, nájemných vrahů, pasáků, vyděračů, podvodníků, lupičů, majitelů heren, ale i policistů a soudců, a pochopitelně se nejedná jen o ruské, ale o jejich ukrajinské, gruzínské, čečenské, arménské a osetinské protějšky.

Ohromné množství sirotků, které se objevilo v 90. letech a nutnost přežít z nich vychovalo množství mladých delikventů¹², kteří se stali početnou zálohou mafií – a ty rády mladému pokolení poskytly „charitu“. V působení mafií na území SSSR můžeme vidět i jistou formu přerozdělení produktu na základě mimoekonomických (mimotržních) kritérií – trh se tak stal jen druhotným mechanismem rozdělování národního produktu, což bylo v Rusku obvyklé jak v někdejší carské říši, tak v době trvání Sovětského svazu. V první post-sovětské fázi se tak jako hlavní organizující síla ruské společnosti objevuje ten nejkonzervativnější prvek lidské historie: násilí. Pro část populace, bezprizorné mládeže, ale i desetitisíce bývalých vojáků z Afghánistánu či východní Evropy to byla možnost, jak se alespoň nějak uplatnit v post-sovětské společnosti, byť pro mnohé to znamenalo

¹² Mládeže do 30 let se v roce 1990 nacházelo ve vězeních 311 500 lidí, v roce 1997 už 553 300 lidí. Ve výchovných koloniích vykonávalo svůj trest 20 tisíc mladistvých delikventů („Сов. Россия“, 15.04.99 in /Govoruchin: 14/).

muset se rozejít s lidskostí, pokud ji už předtím neztratili či ji vůbec kdy měli. Výrazně militaristický charakter sovětské společnosti, daný historicky skutečností, že Rusové jsou ze Slovanů jediní, kteří vytvořili vlastní impérium, které v mnoha válkách a naposledy ve 2. světové válce uhájili, se přirozeně odrazilo na psychosociálním profilu společnosti – prioritní úlohu v ní hraje bojovník jako ochránce vlasti. Není-li tato skutečnost podchycena v zájmu pozitivní věci a společnosti, obrací se proti ní.

Demokracie, parlamentarismus, svoboda volby, respekt k odlišnému názoru

Jelcinův režim demokracii nikdy nerespektoval a pro něj a jeho skupinu to bylo jen heslo, které jim sloužilo k prokázání nároků na moc, když se stylizovali, a možná někteří z příslušníků Jelcinovy politické elity tomu i věřili, do role „zachránců Ruska před totalitarismem“ a „recidivou stalinismu“. Flagrantní ne-respekt k zákonům, a to i těm, na nichž se sami podíleli nebo se pomocí nich dostali k moci, prokázala Jelcinova demokratická skupina popřením nejvyšší zákonodárné moci v Rusku, kterou byl Nejvyšší sovět RF. Po „puči“ v srpnu 1991 tento orgán na čele se svým předsedou Chazbulatovem Jelcinovi jako ruskému prezidentovi udělil na rok právo vládnout pomocí výnosů, které měly mít charakter zákonů – po spuštění šokové ekonomické reformy vznikl spor o její pokračování a spor o to, zda se Jelcin svého privilegia vládnout pomocí výnosů vzdá po uplynutí roční lhůty. Když Jelcin Nejvyšší sovět odmítl respektovat, logicky a zcela v souladu s tehdejším právem byl odvolán Nejvyšším sovětem (novým prezidentem byl zvolen A. Ruckoj). Jelcin namísto podřízení se rozhodnutí použil armádu (4. 10. 1993), která začala budovu Nejvyššího sovětu (tzv. Bílý dům) ostřelovat – několik set lidí a bojovníků, připravených bránit Bílý dům a legitimitu Nejvyššího sovětu, kteří 3. 10. obsadili vedlejší budovu moskevského magistrátu a budovu ITAR-TASS a pokusili se obsadit budovu televizní ústředny v Ostankinu, která se stala hlavním prostředkem jelcinovské propagandy, bylo postříleno.

Odhady mrtvých se pohybují do 1000 osob (/Zubov/, s. 559), podrobnosti upřesnila americká filmařka Ellen Ray: Velká část z tohoto tisíce, o níž teď mluví ruský i americký tisk, nepadla v bojích o Bílý dům, ale byla brutálně zavražděna poté, co se členové parlamentu vzdali. Stovky přívrženců parlamentu, které se shromáždily kolem Bílého domu, odvedla zvláštní policie na stadión, postavila je ke zdi a postřílela. Viděla jsem zeď, poškrábanou na úrovni hrudi. Mluvila jsem s lidmi se sousedství, kteří z okolních bytů viděli ten masakr a jeho následek – zem ztropenou krví. Hovořila jsem s lidmi, kterým jeden hlídač tvrdil, že viděl stovky mrtvol dopravených k řece Moskvě a naházených do velkého nákladního člunu. Dověděla jsme se, že mnoho jiných těl bylo spěšně pohřbeno v hromadných hrobech (Lies of our times, New York, Ellen Ray: Everyone in Moscow knows. jan-feb. 1994 in /Martens/, s. 228).

Po rozstřílení nejvyššího zákonodárného sboru, zákazu několika desítek opozičních stran včetně nejsilnější Fronty národní spásy, zrušení několika novin, rozpuštění moskevského městského sovětu, čistce mezi státními úředníky a sesazení dvou krajských guvernérů a totální kontrole televizního vysílání byly uspořádány 12. 12. 1993 „demokratické volby“ mající zvolit nový nejvyšší zákonodárný orgán a jednak schválit novou ústavu – ta by ovšem Jelcinovi dávala takovou moc (včetně možnosti kdykoliv sesadit premiéra nebo celou vládu a možnosti vládnout pomocí výnosů), že by se parlament stal jen ozdobou na Jelcinově vládě. Ústava měla nabýt platnosti jen při nadpoloviční účasti, a té velmi pravděpodobně dosaženo nebylo, třebaže jelcinovská propaganda vyhlásila opak (Le Monde 15. 12. 1993, s. 4, Le Journal du Dimanche, Paříž, 19. 12. 1993, Le pari perdu de Boris Jeltsine in /Martens/, s. 231). Odstoupivší předseda Ústavní rady Valerij Zorkin prohlásil návrh Ústavy za nepřijatý vzhledem k tomu, že stále byl platný volební zákon, podepsaný Jelcinem na jaře a stanovující nutnost přijmout novou ústavu nadpoloviční většinou zapsaných voličů. Avšak novou ústavu schválilo jen 25 % voličů, oficiálně 29 000 000 (Rizospatis, pátek 17. prosince 1993, s.11 in /Martens/, s. 232).

Ve volbách zvítězivší Žirinovského Liberálně demokratická strana a i další opoziční strany v mocensky okleštěné Dumě nepředstavovaly pro Jelcinovu skupinu velký problém, ale když se i

v dalších volbách za dva roky prosadily opoziční síly (Zjuganovova Komunistická strana RF) a současně se blížil termín prezidentských voleb, kde ve výzkumech veřejného mínění nad Jelcinem daleko vedl právě Zjuganov, chtěl Jelcin – podle svědectví tehdejšího ministra vnitra Kulikova – rozehnat i tuto Dumu. Podle Kulikova Jelcina nakonec přesvědčily argumenty upozorňující na to, že pokud by Dumu rozehnal, v zemi by vypukla občanská válka (/Kulikov/).

Klíčovou osobou Jelcinova volebního štábu byl oligarcha Boris Berezovskij, který se stal (spolu s Čubajsem, Satarovem, Šachrajem, Djačenkou aj.) i členem užší analytické skupiny (/Baturin/, s. 340) vykonávající operativní funkce Rady pro volební kampaň, které předsedal sám Jelcin. Jelikož profesionální tým odvedl svoji práci v kampani na podporu Jelcina dobře („Jelcin jako probuzený lev“ a „komunisti jako největší zločinci“) včetně v pravé chvíli nasazení do volební kampaně generála Lebedě, který Zjuganovovi odčerpал část hlasů, Zjuganov nakonec nevyhrál a Berezovskij se tak nemusel řídit radou jiného, globálního oligarchy, George Sorose, kterou mu dal v již zmíněném Davosu, aby si sbalil kufry, pokud nechce skončit „pověšený na kandelábru“ (/Traquet/, s. 47).

Morálka elity

Na tomto místě by bylo možné uvést desítky a stovky příkladů nemravného chování politiků patřících k mocenské špičce jelcinovské éry. Za dostatečně reprezentativní považujeme uvést několik příkladů týkajících se prezidenta Borise Jelcina. Svoji popularitu Jelcin ještě v raných gorbáčovských fázích perestrojky vystavěl na nelítostné kritice privilegií nomenklatury. Jeho slova na stranické konferenci v létě roku 1988, jejíž zasedání se vysílala televizí do celé země, si zapamatoval každý divák: „Musí to být takhle. Když něčeho máme v naší socialistické společnosti nedostatek, musí ho pocítit každý bez výjimky. Je třeba konečně zlikvidovat zvláštní dodávky nomenklatury, vykořenit elitářství ve společnosti a vyloučit z našeho života de iure i de facto pojem zvláštní, protože žádné zvláštní komunisty tu přece nemáme“ (/Zubov/, s. 499). Když se stal prezidentem a šoková reforma přivedla široké vrstvy jeho spoluobčanů do bídy, viděl věci jinak – prezidentský plat mu nestačil a sál do svých kapes peníze ze všech směrů, pochopitelně nejvíc ve spojení s oligarchy, kteří jich ve svých kapsách měli nejvíce. Dozvídáme se to jak ze vzpomínek Jelcinova osobního strážce generála Alexandra Koržakova, tak i Američana ruského původu Pavla Chlebnikova, který se ruskými oligarchy zabýval již od 90. let (a který byl krátce poté, co v ruské mutaci časopisu Forbes publikoval seznam „zlaté stovky“ Rusů, zastřelen před vchodem do redakce časopisu). Po rozstřílení parlamentu na podzim 1993 dostal Jelcin od Berezovského nabídku, že se ujme paměti Jelcina (nazvaných „Na ostří nože“), které napsal publicista Jumašev, a nechá je vydat Ogoňkem a vytisknout ve Finsku.

Prezident si postěžoval, že paměti se neprodávají a Jumašev s Berezovským začali plnit Jelcinův osobní bankovní účet v Londýně penězi: „Koncem roku 1994 bylo na účtu ke 3 milionům dolarů. Berezovskij se několikrát chlubil, že se zasloužil o nashromáždění Jelcinova osobního fondu... Mezi roky 1994 a 1995 se Jumašev každý měsíc dostavoval za Jelcinem do Kremlu. Nikdo nechápal, proč tenhle nedbale oblečený novinář Jelcina pravidelně navštěvuje, v soukromí s ním pohovoří a za několik minut zase odchází. Já důvod těch návštěv znal. Jumašev přinášel Jelcinovy úroky z účtu: zhruba šestnáct tisíc dolarů v hotovosti. Jelcin bankovky ukládal do svého trezoru“ (Chlebnikov, Pavel, Parrain du Kremlin. Boris Berezovski et le Pillage de la Russie. Paříž: Robert Laffont, 2001, s. 140-141 – česky Kmotr z Kremlu Boris Berezovskij. Praha 2003 – in /Traquet/, s. 36). Do obchodů s Berezovským byla zapojena i Jelcinova dcera Tat'jana Djačenkova – její muž Leonid byl přes refinérii v Omsku obchodním partnerem dalšího oligarchy, Romana Abramoviče, a Abramovič a Berezovskij od jisté doby vytvořili velmi vlivnou dvojku v okolí Jelcina. Generál Koržakov tvrdí, že jednou se Djačenko dostavil za prezidentem, aby mu označil oligarchy, které by bylo vhodné podporovat a které naopak odstavit (Koržakov, A. Boris Jelcin: Ot rassveta do zakata, Moskva 1997 – česky Boris Jelcin: Od úsvitu do soumraku, Praha 2000 in /Traquet/, s. 43). Na konci 90. let byl Djačenko vyšetřován v souvislosti s případem americké banky,

kteřá údajně prala špinavé peníze ruské mafie (podle ruského deníku Segodňa byly federálním úřadům předloženy účetní záznamy firem, které vyplatily L. Djačenkovi v přepočtu přibližně 1,2 milionu liber). Vyšetřovatelé také zjistili, že peníze MMF ve výši 5 miliard dolarů určené jako pomoc Rusku nebyly nikdy vynaloženy na svůj původní účel a skončily na účtech více než 20 komerčních bank (/korzar.sme.sk/, /jamestown.org/).

Subjektivní faktor (jedinec a národ)

Z hlediska slibů, které hlavní viditelný architekt perestrojky Gorbačov dával občanům na začátku celého procesu, a závazků, které měl k sovětské státnosti, se bezesporu dopustil velezrady – v každém případě to byla velezrada plíživá, postupná, zaobalená do revolučních hesel a zaklínání se Leninem, nicméně strategie, kterou později poněkud cynicky vysvětlil v rozhovoru pro časopis Der Spiegel 18. ledna 1993, mu vyšla. Nemohl prý předčasně oznámit věci, pro které nebyl národ ještě zralý. „Byli by mě prohlásili za blázna, národ by se rozdělil a bylo by mohlo dojít i k občanské válce. Bylo nutno dokázat trpělivost, až byla stranická byrokracie zbavena moci, že již nemohla otočit kolo dějin zpět. Nakonec strana neměla k jízdě dost páry. Její síla stačila právě ještě k tomu, aby naposledy spustila houkačku“ (/Česlav/, s. 104).

Gorbačov ve své knize „Můj život. Vzpomínky a zamyšlení“ (/Gorbačov (1)/), která vyšla v Moskvě v roce 2011, přiznává, že občasně prošpikování textů jeho projevů jménem Lenina byl z jeho strany podvod: „V první chvíli jsme říkali: perestrojka – pokračování Října. Dnes bych řekl: ten slogan měl v sobě kus pravdy a kus bludu. Dnes jsem velmi opatrný při srovnávání mezi Říjnem a perestrojkou“ (/Gorbačov (1)/, s. 313). Ve své knize se přiznává, že žádným stoupencem revoluce a revolucí není, třebaže k tomuto závěru prý došel až v době promýšlení problémů v době perestrojky: „Tyto zkušenosti mě dovedly k následujícímu závěru: lidé mohou cestou reforem a postupného rozvoje dojít ke svobodě. Revolucionářství vede k chaosu a často nové nesvobodě“ (/Gorbačov (1)/, s. 313). Třebaže Gorbačov sám uznává, že jeho perestrojka nebyla úspěšná, se pro něj typicky patetickými slovy táže – „zvítězila, nebo prohrála perestrojka“? Pozoruhodné je, proč si myslí, že „prohrála“: Nikoli snad jeho vinou, ale „perestrojka byla zlomena, přesněji řečeno, svržena. Strategie perestrojky byla vyměněna za strategii rozpadu svazového státu, ekonomiky a systému sociálního zabezpečení. Vše bylo provedeno mávnutím proutku a zmrazilo to rozvoj země minimálně na desetiletí“ (/Gorbačov (1)/, s. 313). Bez ohledu na to Gorbačov v principu názor nezměnil: „... začal bych bojem za tytéž cíle – více demokracie, více socialismu“ (/Gorbačov (1)/, s. 313).¹³

V době výše zmíněného interview byl Sovětský svaz již v troskách a socialismus se z Evropy zcela vytratil, takže pro Gorbačova, který tak stál o obdiv jeho západních přátel, bylo možná přijatelnější zaujmout před západním tiskem pozici „Machievelliho“ než přiznat, že jeho původní představy naprosto zkrachovaly. Mnohem vděčnější postavou pro spekulace, zda pracoval pro cizí tajné služby, je hlavní ideolog perestrojky Jakovlev – v 50. letech stážista na Kolumbijské univerzitě, v 70. letech sovětský velvyslanec v Kanadě, který publikoval hlavně práce o nebezpečí „amerického imperialismu“ (v češtině např. A. N. Jakovlev: Od Trumana k Reaganovi /Jakovlev (4)/). Veterán Správy vnější kontrarozvědky plukovník A. A. Sokolov tvrdí, že Jakovlev byl agentem CIA a Gorbačov o tom věděl (/Sokolov/). Jakovleva chtěl odstranit již někdejší šéf KGB Krjučkov, v prosinci 1989 údajně naléhal na Gorbačova, aby byl Jakovlev podroben výslechu, a tvrdil, že je v jeho moci „odhalit všechny aktivity Jakovlevových agentů“ (/Fedorovski/, s. 97). Podle Krjučkova byl Jakovlev naverbován CIA v době jeho stáže na Kolumbijské univerzitě (/Krjučkov/).

---

¹³ Většina Gorbačovových výroků v sobě obsahuje vnitřní rozpory: na jedné straně se hlásí a uznává intelektuální velikost Lenina, na straně druhé odmítá být stoupencem revolucí, které do země přinášejí jediné chaos. Gorbačovova perestrojka vedla k největší revoluci v SSSR právě od doby Lenina.

Ať už na samém počátku perestrojky byl diverzní záměr, nebo jen obyčejné megalomanství a lidská ješitnost (hodnocení Gorbačova ze strany CIA bylo částečně uvolněno – viz /Černých/), sovětská společnost na nějakou svou perestrojku přesto čekala – systém nomenklatury, těšící se oproti obyčejným občanům nehorázným privilegiím, ale i zcela zbytečná ideologická či policejní šikana, byly ve zcela zjevném rozporu s komunistickými ideály, což nepopírá, že socialismus v mnoha směrech společnost skutečně radikálně zhumanizoval. Mechaničnost přístupu k socialismu a neschopnost předložit společnosti vize, které by ji skutečně zaujaly a nadchly (a ne jen nezáživné referáty opájející se úspěchy socialismu, viz /Toman (1)/), vedly k vytvoření svého druhu konzumního socialismu – nebo alespoň konzumní mentality v socialistických společnostech. Tato konzumní mentalita v kombinaci s naivitou lidí, která brala vážně některé kulturní a spotřební artefakty kapitalismu jako symboly „svobody“ a vytvořila si z nich své idoly, se pak stala psychologickým předstupněm k zavedení regulérního kapitalismu. Už sama asociálnost a bezohlednost provedení tržních reforem, která probíhala pod taktovkou někdejších členů strany a nomenklatury, je nejlepším svědectvím o stupni arogance vyskytující se tehdy na nejvyšších stupních stranické hierarchie. Mluvit o tržním chování, konkurenci, a přitom mít zajištěné příjmy nejvyšších státních funkcí bylo velmi jednoduché.

Ruská perestrojková revoluce (či kontrarevoluce) má v sobě důležitý aspekt vztahu Ruska k Západu, který pro ni měl přinejmenším stejně velký význam jako vnitřní problémy systému a který osciloval mezi dvěma extrémy: obdivem a pocitem méněcennosti a na druhé straně pohrdáním a pocitem morální nadřazenosti. V ruských dějinách to nebylo v tomto směru první dramatické období. Obdobím hektického a násilného přebírání západních vzorů, doháněním Západu, bylo už období Petra Velikého na začátku 18. století, které ve východní Evropě vedlo k vybudování úspěšné vojenské mocnosti. Petr Veliký sice přebíral západní technologie, vědu a kulturu, ale jedné věci se nevzdal – samoděržaví. Obdobím urychleného překonávání „ruské zaostalosti“ a násilného civilizačního procesu byl ale i Leninův (a posléze Stalinův) komunistický program, který jako hlavního nepřítele vymezil nejen kapitalismus, ale i tradiční atributy ruského státu – kult cara, pravoslaví, likvidaci někdejší „předsudečné“ a „nepokrokové“ kultury a společenských vrstev apod. Ovšem současně uchovával i princip ruské výjimečnosti a mesiášství ve vztahu k vnějšímu světu – bude to Rusko, v němž revoluční převrat odstartuje celosvětovou komunistickou revoluci, která zbaví lidstvo kapitalismu.

Perestrojkové období je další ohromnou prozápadní vlnou, etapou sympatií, obdivu i podlézání Západu a přebírání západních kulturních, myšlenkových, institucionálních a ekonomických vzorů. Perestrojkovým tiskem se jako červená nit vine nejen původní kritika stalinismu, která zakrátko zasáhla i Lenina a celý socialismus jako systém, ale zaznívají v ní i sebemrškačské tóny na adresu celého národa, jehož „tupý dusot nohou“ je činěn odpovědným za všechny zločiny a násilí, k nimž v dobách komunistické vlády došlo. Tak jako v předcházejících dvou civilizačních skocích vlivná část politické, intelektuální a kulturní elity Ruska se cítila povolána „spasit“ Rusko před „zlem“ a udělat to radikálně a bez ohledu na cenu, kterou si to vyžádá. Tak jako v jiných historických případech, osudy státu zásadně předurčila menšina, která na rozdíl od většiny byla pevně organizovaná a měla jasné cíle. Vyhlásila sice heslo demokratizace a posléze i demokracie, ale s odpůrci a kritiky se příliš nediskutovalo ani za Gorbačova ani za Jelcina. Jelcinova skupina, která tuto vlajku držela nejvýše a nakonec dostala příležitost za Gorbačova odstartované procesy dovést až do konce, se se svým hlavním odpůrcem, Nejvyšším sovětem, vypořádala násilně.

Závěr

V první fázi Gorbačovova skupina vystoupila v zájmu „zdokonalení socialismu“ a společnosti předložila směs myšlenek, kde na jedné straně čistě formálně vystupoval starý obsah a forma deklarující věrnost socialismu a posilování bezpečnosti Sovětského svazu, a na druhé straně

cizorodé elementy, které pod pláštěm iluzí o větším podílu lidí na řízení ekonomiky rozbily starý systém centrálního řízení ekonomiky a nastartovaly její kolaps.

Zdrojem iluzí a objektivních/subjektivních lží se stala Gorbačovova skupina, iluze zachvátily část sovětských občanů, kteří v první fázi Gorbačovovu perestrojku přijali s nadšením a očekáváním a vyšší důvěrou v politiku komunistické strany.

V druhé fázi Gorbačovova skupina spustila tzv. glasnost'. V této druhé fázi byly poprvé za dobu trvání socialismu úředními místy zproblematizovány ty nejzásadnější instituty a ideologické postuláty sovětského systému (návrh voleb z více kandidátů, popření výhradního nároku straníků na řízení politických procesů, svoboda tisku, přátelská spolupráce Sovětského svazu se západními státy apod.). Dominantní kritika zločinů stalinismu vedla k tomu, že nejširší veřejnosti se do mysli lidí vtiskávala rovnice: Stalinovy zločiny = socialismus. Nepohodlné či protichůdné názory byly z veřejného prostoru vyloučeny. V této fázi nastává ve veřejnosti deziluze, umocněná pokračujícím zhoršováním ekonomických poměrů.

Ve třetí fázi Gorbačovovu skupinu jako hlavního zdroje iluzí a objektivních/subjektivních lží nahrazuje Jelcinova skupina, která namísto zlepšení socialismu vytyčila západní model společnosti a kapitalismus, který byl prezentován jako svoboda pro každého a cesta k všeobecnému a rychlému blahobytu. Iluze společnosti se přesouvají na západní „civilizovanou“ společnost, což opět podporuje rapidní zhoršování ekonomických poměrů.

Originální institucionální nástroje, zrozené na začátku třetí fáze perestrojky, sjezdy lidových poslanců, které v sobě koncentrovaly moc zákonodárnou, rozhodovací a kontrolní, byly v závěru třetí fáze a v jelcinovském období odstraněny, neboť neumožňovaly koncentraci moci v rukách úzké skupiny a její faktické rozhodování o osudech celého státu bez ohledu na vůli lidí. A tato skupina nakonec rozhodla jak o konečném rozpadu SSSR, tak o spuštění šokové varianty ekonomické reformy.

Post-perestrojková fáze definitivně odhalila iluzornost všech ideologických konceptů, kterými byla společnost vedena: nedošlo ani k „demokratizaci ekonomiky“, ekonomického bohatství se naopak zmocnili oligarchové, kteří koncentrovali ekonomickou, politickou a mediální moc. Nedošlo k blahobytu většiny (ani po 500 dnech a vůbec nikdy), ta se naopak dostala do zoufalé ekonomické situace, kdy široké vrstvy lidí mohly jen živořit. Demokracie a parlamentarismus byly iluzí, která představovala vládu Jelcinovy skupiny reprezentující zájmy oligarchů. Byla s nimi přímo propletená, stejně jako „právní stát“ či „právní ochrana osobnosti“, které ve formální podobě západního liberálního státu neměly v podmínkách ruské společnosti a tradice žádnou relevanci.

Etika nové vládnoucí skupiny byla zcela zaměřena na uspokojování jejich materiálních potřeb a tato skupina na základě nových zákonů mohla disponovat veškerým bohatstvím vytvořeným v dobách Sovětského svazu jako se svým soukromým majetkem. Tato vrstva v sobě zahrnovala velkou část bývalé nomenklatury a kriminální živly, které zbohatly podvody a okrádáním občanů v době privatizace národního majetku.

Ztráta iluzí ze strany sovětské veřejnosti po spuštění šokové terapie v lednu 1992 byla rychlá a činy Nejvyššího sovětu RF, který se zvůli Jelcinovy skupiny postavil a chtěl zastavit protihumánní reformy, je třeba hodnotit jako objektivně reprezentující etický význam pojmu demokracie, jakožto schopnosti spodní části pyramidy vynucovat si respekt těch, co stojí na společenském vrcholu. To platí i pro obhájce a bojovníky Nejvyššího sovětu RF odhodlané položit za svůj ideál život, což také udělali.

Literatura:

- ANDREJEVA, Nina A. *Němogu postupat'sja principami*. [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://soveticus5.narod.ru/88/andreeva.htm>
- BARTUŠKA, Václav. *Polojasno. Pátrání po vinících 17. listopadu 1989*. Václav Bartuška, 1990. 251 s. ISBN 80-900090-1-8
- BATURIN, Jurij M. a kol. *Jelcinova epocha 1988 – 2000. Od Gorbačeva k Putinovi. Obrazy z moderních dějin Ruska*. Euromedia Group k.s. – Knižní klub, 2003. 475 s. ISBN 80-242-1084-3
- BENEŠOVÁ, Hana. *Rozhovor s exšéfem komunistů Milošem Jakešem: Listopad '89 byla zrada!* [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z <http://www.reflex.cz/clanek/rozhovory/59967/rozhovor-s-exsefem-komunistu-milosem-jakesem-listopad-89-byla-zrada.html>
- BIRT, Braťja. *Poledňaja reč prezidenta CCCP*. [online]. 2010 [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <https://www.proza.ru/2010/03/26/1435/>
- BRZEZINSKI, Zbigniew. *Velká šachovnice: k čemu Ameriku zavazuje její globální převaha*. Mladá fronta, 1999. ISBN 80-204-0764-2, též [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://jirisoler.wz.cz/sachovnice.html>
- BREZINSKI, Zbigniew. *Volba. Globální nadvláda nebo globální vedení*. Mladá fronta, 2004. 290 s. ISBN 80-204-1179-8
- BUCHAR, Robert, *Revoluce 1989. Utajené informace ze zákulisí*. Brána, 2009. 224 s. ISBN 978-80-7243-424-4
- ČERMÁK, Vladimír. *Operace listopad 1989. O putování české společnosti odnikud nikam a zpět a o jejím hledání cest jinudy a jinam*. Naše vojsko, 2012. 431 s. ISBN 978-80-206-1328-8
- ČERNÝCH, J.: CRU rassekretiro dokumenty o Gorbačeve. 25.3.2016, <https://www.kp.ru/daily/26509.7/3377753/>
- ČESLAV, Jakur, *Satan na trůnu*. Orego, 1996. ISBN 80-902107-4-0.
- DOLEJŠ, J. et al. (eds.) *K socialismu v 21. století. Sborník příspěvků, jejichž autoři se pokoušejí přizpůsobit myšlenky socialismu současnému století*, Zpracoval kolektiv CSTS při ÚV KSČM, Praha 2012
- DUGIN, A.: *Utomlennye svinstvom: 20 let suverennoj Rossii*, «Однако» № 19 (83), 13.06.2011, <http://www.evrazia.org/article/1692>
- FÉDOROVSKI, Vladimir. *Šedé eminence ruské politiky. Od Rasputina k Putinovi*. Brána, 2002, ISBN 80-7243-146-3
- FURSOV, A.: *Mify perestrojky i mify o perestrojke* http://ecsocman.hse.ru/data/772/836/1219/004_Fursov_31-36.pdf
- GKČP: *Gosudarstvennyj komitět po čezvyčajnomu položeniju v CCCP. Obraščenije k sovětskomu narodu, 18.8.1991*. [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://www.agitclub.ru/gorby/putch/gkcpdocument.htm>
- GORBAČOV, M. (1): *Můj život. Vzpomínky a zamyšlení*. IKAR, 2014. 470 s. ISBN 978-80-249-2359-8.
- GORBAČOV, M. (2): *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*, Praha 1987
- GORBAČOV, M. (3): *O perestrojke i kadrovoj politike partii. Doklad Geněrnogo sekretarja CK KPCC M. C. Gorbačeva 27 janvarja 1987 goda*. [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z <http://soveticus5.narod.ru/88/od1987.htm>
- GORBAČOV, Michail S.(4): *Vybrané projevy a stati*. Svoboda, 1986. 484 s. 25-045-86
- GOVORUCHIN, S. (Govoruchin: 4): *Velikaja kriminalnaja revoljucija*, s. 4 on-line <http://www.rulit.me/books/velikaya-kriminalnaya-revoljuciya-v-rossii-mafiya-u-vlasti-read-10531-4.html>
- GOVORUCHIN, S. (Govoruchin: 5): *Velikaja kriminalnaja revoljucija*, s. 5 on-line <http://www.rulit.me/books/velikaya-kriminalnaya-revoljuciya-v-rossii-mafiya-u-vlasti-read-10531-5.html>

- GOVORUCHIN, S. (Govoruchin: 8): Velikaja kriminalnaja revoljucija, s. 8 on-line
<http://www.rulit.me/books/velikaya-kriminalnaya-revoljuciya-v-rossii-mafiya-u-vlasti-read-10531-8.html>
- GOVORUCHIN, S. (Govoruchin: 13): Velikaja kriminalnaja revoljucija, s. 13 on-line
<http://www.rulit.me/books/velikaya-kriminalnaya-revoljuciya-v-rossii-mafiya-u-vlasti-read-10531-13.html>
- GOVORUCHIN, S. (Govoruchin: 14): Velikaja kriminalnaja revoljucija, s. 14 on-line
<http://www.rulit.me/books/velikaya-kriminalnaya-revoljuciya-v-rossii-mafiya-u-vlasti-read-10531-14.html>
- GOVORUCHIN, S. (Govoruchin: 20): Velikaja kriminalnaja revoljucija, s. 20 on-line
<http://www.rulit.me/books/velikaya-kriminalnaya-revoljuciya-v-rossii-mafiya-u-vlasti-read-10531-20.html>
- GROZIN, V.: Gorbačovova šestiletka: cíle a výsledky, Šestiletka Gorbačeva: celi i rezultaty. 29.8.2009 <http://h.ua/story/221190/>
- GUSEJNOV, A. A.: O Alexandru Zinověvoji, Délský potápěč 25.5.2009,
<https://deliandiver.org/2009/05/o-alexandru-zinovevovi.html#more-2051>
- HANSON, P. Alexander Zinoviev and the Russian Tragedy. The tragedy of Post-communism// Baltic Worlds. – Stockholm: Centre for Baltic and East European Studies, Södertörn University, 2010 – Vo. III, No2, <http://balticworlds.com/wp-content/uploads/2010/07/zinovjev.pdf>
- HONECKER, Erich. *Poslední zpověď...svědka nedávné historie*. ETC publishing, s.r.o., 1994. 219 s. ISBN 80-901792-0-7
- CHLEBNIKOV, P.: Parrain du Kremlin. Boris Berezovski et le Pillage de la Russie. Paříž:Robert Laffont, 2001 (Česky: Kmotr z Kremlu Boris Berezovskij. Praha, 2003)
- JAKOVLEV, A. (1): „Imperativ politického rozvoje“ – o nezbytnosti všestranné reformy sovětské společnosti. Poznámka A. N. Jakovleva M. S. Gorbačovovi, dok. No.4,
<http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023329>
- JAKOVLEV, A. (2): *Principy perestrojki: revoljucionnost' myšlenija j dějstvij* .[online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://soveticus5.narod.ru/88/prpe.htm>
- JAKOVLEV, A. (3): *Rusko plné křížů. Od vpádu do pádu bolševismu*. Doplněk, 2008. 228 s. ISBN 978-80-7239-211-7
- JAKOVLEV, A. (4): *Od Trumana k Reaganovi*, Praha 1987
- jamestown.org: MASLYUKOV SUGGESTS THAT IMF MONEY WAS STOLEN, Publication: Monitor Volume: 5 Issue: 14 January 21, 1999. <https://jamestown.org/program/maslyukov-suggests-that-imf-money-was-stolen/>
- korzar.sme.sk: Vypočut' chcú aj zaťa Borisa Jelčina, 7.10.1999
<https://korzar.sme.sk/c/4730090/vypocut-chcu-aj-zata-borisa-jelcina.html>
- KORŽAKOV, A. Boris Jelcin: Ot rassveta do zakata, Moskva 1997 – česky Boris Jelcin: Od úsvitu do soumraku, Praha 2000, <http://www.lib.ru/TXT/korg.txt>
- KPSS (1): *XIX. partijnaja konferencija KPSS 1988 g. 28 ijunja – 1 ijulja 1988 goda*. [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://soveticus5.narod.ru/85/yxixk.htm>
- KPSS (2): *XXVIII. sjezd kommunističeskoj partii Sovětskogo sojuza. 2-13 ijulja 1990 goda*. [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: http://soveticus5.narod.ru/85/xxviii_1.htm
- KRJUČKOV, V. A: Hlavní ideolog perestrojky Jakovlev americkým agentem? Glavnyj ideolog perestrojky Jakovlev – amerikanskij agent? 17.12.2011,
<https://newsland.com/user/4297673835/content/glavnyi-ideolog-perestroiki-iakovlev-amerikanskii-agent/4271713>
- KSČ, *XVI. sjezd Komunistické strany Československa. Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu Komunistické strany Československa*. Svoboda, 1982. 174 s. 25-055-82
- KSSS. *XXVII. sjezd KSSS 25.2.-6.3.1986. Dokumenty a materiály*. Svoboda, 1986. 349 s. 25-061-86
- KULIKOV, A. S.: Neudavšijca razgon, <https://xn--h1aagokeh.xn--plai/journal/неудавшийся>

разгон/

LENIN, V. I.: Stát a revoluce, Praha 1982

LUKIN, A. (Lukin: 5): Nevežestvo protiv nespravedlivosti. Politická kultura ruských „demokratů“ (1985 – 1991), Glava 5. Ad na zemle: predstavlenija ruských „demokratů“ o gosudarstvennom i občestvennom ustrojstve SSSR, http://igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_histor/lukin/1203579415.html

LUKIN, A. (Lukin: 6): Nevežestvo protiv nespravedlivosti. Politická kultura ruských „demokratů“ (1985 – 1991), Glava 6. Ideálnoje občestvo: predstavlenija ruských „demokratů“ a demokratii, http://igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_histor/lukin/1203579359.html

MACHIAVELLI, N.: Vladař, Praha 1969,

http://www.wray.sk/other/poznamky/pda_komiksy/vladar.pdf

MALIA, Martin. *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991*. Argo, 2004. 566 s. ISBN 80-7203-566-5

MARTENS, Ludo. *Sovětský svaz a sametová kontrarevoluce*. Orego, 1996. 268 s. ISBN 80-901716-9-9.

MEYER, Michael. *1989 Rok, který změnil svět. Dosud nezveřejněné okolnosti pádu Berlínské zdi*. Euromedia Group k. s. – Knižní klub, 2010. 288 s. ISBN 978-80-242-2778-8

MURRAY, Donald, *Demokracie despotů*. G plus G, 1997. 248 s. ISBN 80-86103-05-6

Novoje Vremja, č. 44, 1990, s. 7-8

POPOV, LUŽKOV: Ještě jedno slovo o Gajdarovi. Odešel z života Gajdar. Ješčo odno slovo o Gajdare. Ušjol iz žizni Gajdar. „Moskovskij komsomolec“ №25259 ot 22 janvarja 2010 <http://www.mk.ru/politics/article/2010/01/21/416001-esche-odno-slovo-o-gaydare.html>

RANSDORF, M. (1), *Nové čtení Marxe I*. (2. vyd.), Plzeň, 2010

RANSDORF, M. (2), *Nové čtení Marxe II*, Plzeň, 2012

RANSDORF, M. (3). Havel je jedním z největších národních škůdců. Adamec mi řekl, že Gorbačov mu volal, aby dosadil Havla za prezidenta. [online]. 22.10.2014 [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://www.parlamentnilisty.cz/arena/rozhovory/Ransdorf-Havel-je-jednim-z-nejvetsich-narodnich-skudcu-Adamec-mi-rekl-ze-Gorbacov-mu-volal-aby-dosadil-Havla-za-prezidenta-342605>

RSFSR, Republika Belarus, Ukrajina: *Podpisanije B. Jelcynym, L. Kravčukom u S. Šuškevičem soglašenija o sozdanii SNG 8 dekabrja 1991 g.* [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://soveticus5.narod.ru/gazety/sr911210.htm#x001>

RYŽKOV, N., PAVLOV, V., OLEJNIK, B.: Gorbačov. Anatomie zrady. Gorbačov. Anatomija predatelstva, Moskva, 2013

SAVOSTĀJANOV, J.: *Vauguste 91-go*. [online]. 2012 [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://savostyanov.com/index.php/stat/aug91>

SERVICE, R.: *Soudruzi. Světové dějiny komunismu*. Argo, 2009. 482 s. ISBN 978-80-257-0105-8

SOKOLOV, A. A.: Jakovlev byl agentem CIA a Gorbačov o tom věděl. Interview s veteránem Správy vnější kontrarozvědky A. A. Sokolovem. (Jakovlev byl agentem CRU i Gorbačov znal ob etom. Intervju s veteránom Upravlenija vnešnej kontrarozvedky molkovnikom A. A. Sokolovym), <http://www.cprfspb.ru/16313.html>

Spisok materiálů iz gazet „Izvestija“, „Pravda“, „Sovětskaja Rossija“... [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://soveticus5.narod.ru/gazety/yzgazety.htm>

Spisok materiálů iz žurnálů „Znamja“, „Novyj mir“, „Junost“, „Iskusstvo kino“... [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://soveticus5.narod.ru/zhurn/yzhur.htm>

ŠATALIN, Javlinskij: 500 dnej, <https://www.yabloko.ru/Publ/500/500-days.pdf>

ŠTROUGAL, Lubomír. *Paměti a úvahy*. Epoque, 2009. 368 s. ISBN 978-80-7425-026-2

TASS. *25 let nazad Michail Gorbačov ušjol s posta prezidenta SSSR*. [online]. [cit. 5.4.2017]. Dostupné z: <http://tass.ru/politika/3903274>

TOMAN, L. (1): Komunismus, křesťanství, víra. Pojednání o podcenění faktoru víry v komunistické ideologii a o tom, jak to mělo důsledky. Semestrální práce POL905,

1996/1997

TOMAN, L. (2): Vznik nové moci, Mladá demokracie č. 57–59, červenec – srpen 1990

VOLKOGONOV, D. A. (1): Triumf a tragédia I., II., Bratislava, 1990

VOLKOGONOV, D. A.: Lenin. Počátek teroru, Liberec 1996

Wikipedia: Jakovlev Aleksandr Nikolajevič,

https://ru.wikipedia.org/wiki/Яковлев,_Александр_Николаевич

ZUBOV, (ed.): *Dějiny Ruska 20. století – díl I 1894-1939*. Argo, 2014. 949 s. ISBN 978-80-257-0921-4

(Červen 2018)